

Şâriin Lafzın Mânası Üzerinde Tasarrufu: Mütekellim ve Hanefî Usul Geleneklerinde Şer‘î Hakikatler Meselesi*

İmam Rabbani Çelik**

Usulcülerin dil tasavvurlarının merkezinde vaz‘ teorisi yer alır. Vaz‘ terimi dilde bir kelimenin, klasik ifadesiyle lafzın, herhangi bir anlam için tayin edilmesini ifade eder. Dilde ilk tayin edildiği anlamda kullanılan lafız hakikat iken, ilk anlamla taşıdığı bir irtibat (alâka) sebebiyle başka bir anlamda kullanılan lafız mecazdır. Mecazdan farklı olarak, dilde belli anlamlara vazedilen lafızların şeriatı vazedenin tasarrufuyla farklı anlamlara yüklenip yüklenmediği ve farklı anlam kazandığı iddia edilen isimleri bir tür hakikat olarak “şer‘î hakikat” şeklinde ifade etmenin mümkün olup olmadığı usûl-ı fıkıh düşüncesinde tartışmaya konu olmuştur. Mu‘tezile’nin itikadî anlamlar taşıyan dinî isimlerde savunduğu gibi fikhî anlamlar ihtiva eden şer‘î isimlerde de nakil olduğu ve isimlerin yeni bir hakikat olduğu iddiası, IV. (X.) asırda Eş‘arî-mütekellim usulünün temsilcisi Bâkılânî (ö. 403/1013) tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Bâkılânî, dinî isimlerde olduğu gibi şer‘î isimlerde de nakil iddiasını bütünüyle reddetmiş ve bu tür isimlerin lugavî hakikat olduğunda ısrar etmiştir. Ancak sonrasında zaman içinde, gerek Eş‘arî-mütekellim usulcüler gerekse Hanefî usulcüler -açıklama tarzları değişse de- isimlerin şâriin tasarrufu ile yeni anlamlar kazandığını kabul etmişlerdir. Çalışmanın temel hedefi, şâriin lafızların anlamları üzerindeki tasarrufuna dair görüşlerin, Bâkılânî ve sonrasında, mütekellim ve Hanefî usul düşünce tarihinde zaman içinde nasıl değiştiğini fikrî ve tarihî gelişmelerle irtibatlı olarak ortaya koymak ve bu tasarrufa dair açıklamaların nasıl olduğunu incelemektir.

Anahtar kelimeler: Bâkılânî, hakikat-mecaz, nakil, Mu‘tezile, Ehl-i sünnet, Eş‘arî-mütekellim usulü, Hanefî fıkıh usulü.

* Makaleyi baştan sona kadar okuyup tenkit ve tashihleri ile şekillendiren Doç.Dr. Tuncay Başoğlu’na ve kıymetli dostum Gürzat Kami’ye müteşekkirim. Ayrıca henüz taslak halinde iken değerli tavsiyeleriyle çalışmama katkıda bulunan Prof.Dr. Murteza Bedir’e teşekkürü bir borç bilirim.

** Araştırma Görevlisi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (rabbanicelik@ibu.edu.tr).

Giriş

Usul düşüncesinin meselelerinden biri dilde kendisine belli anlamların tayin edildiği bazı kelimelere şeriatı vazeden iradenin tasarrufuyla, farklı anlamlar yüklenip yüklenmediğidir. Diğer bir ifadeyle şâriin herhangi bir lafzı dilde kullanıldığı anlamdan bir başka anlama taşıyıp söz konusu lafzı insanlara gönderdiği şeriatıta bu yeni anlamında kullanıp kullanmadığı usûl-i fıkıh ilminde tartışılan bir meseledir.

Usulcülerin dil tasavvurlarının merkezinde vaz' teorisi yer alır. Vaz' terimi dilde bir kelimenin, klasik ifadesiyle lafzın, herhangi bir anlam için tayin edilmesini ifade eder. Usul literatüründe lafızlar, dilde tayin edildikleri anlamda kullanılıp kullanılmamaları dikkate alınarak hakikat ve mecaz olarak ikiye ayrılır. Hakikat, dilde ilk tayin edildiği anlamda kullanılan lafız iken, mecaz bu ilk anlamla taşıdığı bir irtibat (alâka) sebebiyle başka bir anlamda kullanılan lafızdır. Bu hususta bir ihtilâf söz konusu olmamakla birlikte, usul literatüründe hakikatin kendi içinde farklı türlerine dair tartışma mevcuttur. Bu türlerden dildeki ilk tayin edildiği anlamda kullanılan lafzı ifade eden "lugavî hakikat" usulcülerin ittifakı ile kabul edilmektedir. Ancak örfte kullanımı yaygınlaşan anlamın ilk anlamı gölgede bıraktığı lafzı ifade eden "örfî hakikat" ile bir ismin lugavî anlamından farklı, şeriatıta yeni bir anlam için kullanılmasını ifade eden "şer'î hakikat" usulcülerin ihtilâfına konu olmuştur. Mu'tezilî usulcüler lafızların şeriatıta yeni anlam kazanmasının şâriin vaz' ile gerçekleştiğini ve bu lafızların şer'î hakikat olduğunu iddia ederken, ilk Eş'arî usulcülerden Kādî Bâkılânî (ö. 403/1013), Mu'tezile'nin temel öncüllerini kabule yol açtığı gerekçesiyle, bu hakikatleri tamamıyla reddederek şer'î isimlerin ilk vazolunduğu anlamlarının devam ettiğini iddia etmiştir. Ancak Bâkılânî'den sonraki Eş'arî mütekellim usulcüler, onun bu tavrını takip etmeyerek şâriin lafızların mânaları üzerinde tasarrufunu kabul etmişlerdir. Hatta bu usulcülerin önemli bir kısmı, Mu'tezile gibi, şâriin tasarrufunun yeni bir vaz' yoluyla gerçekleştiğini ileri sürmüştür. Temellerini Mu'tezilî düşüncenin belirlediği Hanefî usul düşüncesinde en başından beri şâriin isimler üzerinde tasarrufu kabul edilmiştir. Nitekim Cessâs (ö. 370/981) bu meselede Mu'tezile'ye yakın durarak şâriin lafızlar üzerinde tasarrufunu vaz' olarak ifade etmiş ve şer'î isimleri kabul etmiştir. Debûsî'nin (ö. 430/1039) öncüsü olduğu Hanefî-fukaha usul geleneği ise şâriin tasarrufunu mecaz olarak ifade etmekle birlikte bu isimlerin bir tür hakikat olmadığını ancak yeni kullanımlarının şöhreti sebebiyle hakikat gibi olduğunu ifade etmişlerdir. Semerkandî (ö. 539/1144) ve Üsmendî (ö. 552/1157) gibi Hanefî-Mâtürîdî usulcüler bu hakikatlerin şâriin vaz' ile sabit olduğunu açıkça kabul etmişlerdir.

Usul düşüncesinde şer'î hakikatler / isimler meselesi muasır çalışmalar içinde Davut İltaş'ın *Fıkıh Usûlünde Mütakellim Yönteminin Delâlet Anlayışı* adlı doktora tezinde delâlet başlığı altında ele alınmıştır.¹ Usulcülerinin nakli kabul etme veya reddetmeleri bakımından tasnif ederek tarafların görüşlerini ve delillerini ortaya koyan bu çalışmanın, kelâmî arka plana dair bilgi vermekle birlikte meseleyi İslâm düşünce tarihindeki değişimler bağlamında ve usul düşünce tarihi içinde değerlendirmekten çok, meseleye ilişkin görüşleri tespiti amaçladığı görülmektedir. Bu eserin yanı sıra, Bâkılânî'nin *et-Takrîb ve'l-irşâd*'ını tahkik eden Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd, çalışmasının dirâse kısmında şer'î isimleri konu edinmiştir.² Bahsi geçen incelemesinde Bâkılânî'yi merkeze alarak şer'î isimler meselesinde tarafların görüşlerini ve delillerini ortaya koyan muhakkik, mütakellim usulündeki farklı yaklaşımları ele almakla birlikte görüşlerin usul düşünce tarihi içindeki seyrini diyakronik olarak göstermemiştir. Meselenin kelâmî arka planı hakkında ise, usul klasiklerinde yer alan ilgili kısımları iktibas etmekten öte tespitte bulunmamıştır. Ayrıca bahsi geçen her iki çalışmanın da, mütakellim usul geleneği bağlamında meseleye dair görüşleri tasnif etmekle birlikte, Cessâs'tan başlayarak Hanefî usul literatüründeki gelişimi ortaya koymadığı görülmektedir.

Çalışmamızda öncelikle usulcülerin tartıştığı söz konusu meseleye dair kavramların mahiyeti ve meseleye yönelik yaklaşımlarda etkisi olduğunu düşündüğümüz fikrî ve tarihî arka planı ele alacağız. Ardından Mu'tezile'nin ileri sürdüğü şer'î hakikatleri reddeden Bâkılânî'nin temsil ettiği Eş'arî usulcülerin görüşlerinin Cüveynî'den (ö. 478/1085) itibaren nasıl evrildiğini ve nihayetinde hemen bütün Ehl-i sünnet çevrelerinde şer'î hakikatleri kabul noktasına varıldığını mütakellim ve Hanefî usul geleneğinin klasik eserlerinden hareketle göstermeye çalışacağız. Çalışmanın temel hedefi, şâriin lafızların anlamları üzerindeki tasarrufuna dair kanaatin, Bâkılânî ve sonrasında, mütakellim ve Hanefî usul düşünce tarihinde zaman içinde nasıl değiştiğini fikrî ve tarihî gelişmelerle irtibatlı olarak ortaya koymak ve bu tasarrufun keyfiyetine dair ileri sürülen görüşleri incelemektir.

I. Şer'î Hakikatlerin ve İlgili Kavramların Mahiyeti

Usul literatüründe rastlayabildiğimiz kadarıyla şer'î hakikatlerden söz eden ilk usulcü Cessâs'tır. Mu'tezilî eğilimiyle bilinen Cessâs, sonradan

1 İltaş, *Mütakellim'in Yönteminin Delâlet Anlayışı*, s. 162-75.

2 Bâkılânî, *et-Takrîb*, neşreden giriş, I, 104-34.

literatürde bir hakikat türü olarak ele alınacak şer‘î hakikatleri ifade ederken, bu isimlerden ya doğrudan şer‘e izâfe ederek “esmâü’ş-şer‘” veya şer‘î sıfatıyla niteleyerek “el-esmâü’ş-şer‘iyye” şeklinde bahseder. Ayrıca sonraki literatürde olduğu gibi bu meseleye hakikat-mecaz bağlamında detaylı bir şekilde yer vermemekle birlikte, muhtelif başlıklar altında yeri geldikçe değinir.

Birden fazla yerdeki “أَسْمَاءُ الشَّرْعِ الْمُضَوَّعَةِ فِيهِ لِمَعَانٍ لَمْ تَكُنْ مُضَوَّعَةً لَهَا فِي” ve benzer ifadelerinden,³ Cessâs’ın şer‘î isimleri “öncesinde dilde bu şer‘î anlamları taşımamakla beraber sonradan bu anlamlara vazolunmuş (belirlenmiş) isimler” şeklinde tanımladığı anlaşılmaktadır. Buna göre şer‘î isimler, taşıdıkları şer‘î anlamlar için dildeki ilk vaz‘da belirlenmişlerdir. Diğer bir ifadeyle şârî‘ bu isimleri dilde belirlendikleri anlamdan kendi belirlemiş olduğu şer‘î bir anlama nakletmiştir. İtikadî anlamlar taşıyan kavramlara gelince, Cessâs “kâfir”, “mümin” ve “münâfik” gibi lafızların şeriatta, dilde vazolunmadıkları anlama vazolunduğunu vurgulayarak bunları da namaz, oruç ve ribâda olduğu gibi şer‘î isimler olarak tesmiye etmiştir.⁴ Cessâs’ın ifadelerinden anlaşıldığına göre, ister şer‘î ister itikadî anlamları ihtiva etsin, şer‘î isimlerde kelimenin dilde vazolunduğu anlamdan şeriatta mevcut olan anlama nakli söz konusudur. Diğer bir ifadeyle şârî‘ lafzın ilk vazedildiği lugavî anlamı terkederek ismi yeni bir şer‘î anlama vaz‘etmiştir. Bu durumda isim, lugavî anlamını kaybetmesi ve şer‘î anlam kazanması sebebiyle artık lugavî hakikat olmaktan çıkıp şer‘î hakikat haline gelmiştir.

Cessâs, şer‘î anlama naklin keyfiyetine ise mücmel lafızların kısımlarını ele aldığı bölümde yer verir. Buna göre şer‘î ismin kendisinde bir kapalılık bulunup, mânasının açığa kavuşması için şârîin beyanına ihtiyaç vardır. Nitekim namaz, oruç, ribâ gibi lafızlar ona göre dilde sahip oldukları anlamdan farklı bir anlama şârî‘ tarafından taşınmış, bu yeni anlamın açıklanması bir nevi lafızdaki icmalin tefsiri olmuştur. Dolayısıyla yeni vazedildiği anlam

3 Cessâs, *el-Fusûl*, I, 66; IV, 110.

4 Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 110. Cessâs’ın gerek amelî gerek itikadî anlam taşıyan isimleri şer‘î isimler başlığı altında değerlendirip her ikisinde de yeni bir vaz‘ın bulunduğunu ifade ettiği dikkate alındığında; namaz, oruç, ribâ gibi amelî anlamlar ihtiva eden şer‘î isimlerin Bâkîllânî tarafından “bir inanç tartışmasına dönüştürüldüğü” iddiası pek isabetli görünmemektedir (söz konusu iddia için bk. İltaş, *Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, s. 163-64). Zira Cessâs’tan beri amelî anlamlar taşıyan şer‘î isimler bir inanç tartışmasının uzantısı olarak itikadî anlamlar taşıyan isimlerle aynı kategoride ele alınmıştır. İleride bahsedileceği gibi Kâdî Abdülcebbar da itikadî anlamlar kazanan yeni hakikatleri fikhî / amelî anlamlar taşıyan şer‘î hakikatler üzerinden temellendirmiştir.

şâriin beyanına muhtaç olduğundan, Cessâs bu tür isimleri aynı zamanda mücmel kategorisinde ele almıştır.⁵

Mu'tezilî usulcü Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) ise, hakikatin bir türü olarak ele aldığı şer'î ismi, "mânaya vaz'ının şer yoluyla sağlandığı isim" şeklinde tanımlar.⁶ Bu tanıma göre şer'î ismin bu yeni anlamı şeriat tarafından belirlenmiş yani vazedilmiştir. Basrî, hocası Kâdî Abdülcebâr'a (ö. 415/1025) dayandırdığı görüşte ise şer'î isimlerin iki şartı bulundurması gerektiğini ifade eder. Bunlardan ilki ismin mânasının şeriatla sabit olması, ikincisi ismin bu mânaya şer' tarafından vazedilmiş olmasıdır.⁷ İlk şarta göre ismin mânasının şeriatla bulunması gerekirken ikinci şarta göre ismin söz konusu mâna için sübütunun şâriin vaz'ı yoluyla gerçekleşmesi gerekir. Dilliler vaz'a konu olan ismi veya mânayı bilseler de bilmeseler de, bu isim şer'î isim olarak adlandırılır. Basrî'nin yer verdiği tanımlardan ve ifadelerden, gerek kendisine gerek hocası Kâdî Abdülcebâr'a göre şer'î isimlerin şâri' tarafından yeni bir anlama vazedilen isimler olduğu görülmektedir. Nitekim Kâdî Abdülcebâr, meselenin kelâmî arka planı incelenirken ifade edileceği üzere, mümin ve fâsık kavramlarının dilde sahip oldukları anlamından farklı bir anlama nakledildiğini, söz konusu kavramların bu nakille lugavî anlamlarından farklı anlamlara geldiğini savunur. Lafızların lugavî anlamıyla yeni kazandığı anlam arasında herhangi bir irtibatı şart görmemesi hatta farklılığı öne çıkarması, Kâdî Abdülcebâr'ın bahsettiği naklin bir tür vaz' olduğuna delâlet eder.

Kâdî Abdülcebâr, kelâm eseri *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*'de isimleri şer'î, örfî ve lugavî olarak üçe ayırır. Şer'î isimleri ise kendi içinde; mümin, kâfir ve fâsık gibi itikadî fiillerin fâillerine delâlet eden "dinî isimler"e ve namaz gibi dinî olmayan isimlere ayırır.⁸ Görüldüğü gibi Kâdî Abdülcebâr itikadî anlamlara nakledildiğini düşündüğü isimleri dinî olarak nitelemiş, amelî (fikhî) anlamlara naklin gerçekleştiği isimleri ise dinî olmayan şer'î isimler olarak isimlendirmiştir. Kâdî Abdülcebâr'ın muasırı olup şer'î hakikatleri reddeden Eş'arî usulcü Kâdî Bâkullânî ise, Mu'tezile'ye nispet ettiği tasnifte isimleri lugavî, dinî ve şer'î olmak üzere üç kategoride ifade etmiştir. Buna göre daha çok şâriin itikadî anlamlar için belirlediği iman, küfür, fîsk ve türevleri olan kavramların dinî isimler, şâriin lugavî anlamlarından amelî anlamlara

5 Cessâs, *el-Fusûl*, I, 65-66.

6 "الاسم الشرعي هو ما استفيد بالشرع وضعه للمعنى" bk. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 24.

7 Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 23-24.

8 Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 709-10.

naklettiği iddia edilen isimlerin şer'î isimler olarak ifade edildiği görülür.⁹ Şu var ki Kādî Abdülcebbar'ın tasnifinde şer'î isimler, hem dinî isimleri hem de Bâkılânî'nin şer'î olarak nitelediği isimleri kapsayan üst kategori olarak ele alınmıştır.¹⁰

Bâkılânî usul eserinde Mu'tezile'nin ve nakli kabul eden diğer grupların şer'î isim tanımını naklederken “şer'î isimlerin, şeriatta şer'î hükümlere nakledilen lugavî isimler” olduğunu ifade eder. Nitekim onlara göre bu hükümlerin ortaya çıkmasıyla, “isimlerin vaz'ına ihtiyaç duyulmuştur.” Bu isimlerin vaz'ı Araplar'ın önceden kullanmadığı lafızlara yeni bir vaz' ile ya da dilde mevcut isimlerin mânalarının nakliyle sağlanabilir. Mu'tezile'nin bu iddiasına karşı çıkan Bâkılânî, onların iddia ettiği gibi isimler şer'î hükümlere nakledilseydi bu isimlerin lugavî anlamda ne hakikat ne de mecaz olması gerekirdi.¹¹ Bu durumda nakil, dildeki mevcut isimlerin lugavî anlamlarından şeriattaki anlamlara aktarılmasıyla gerçekleşir ve Bâkılânî'nin de ifade ettiği gibi yeni bir vaz' anlamına gelmektedir. Zira bu isimler lugavî hakikat olmaktan çıkmakla birlikte mecaz gibi lugavî anlamla irtibatlı herhangi bir anlamda da kullanılmamaktadır.

İlk fıkıh usulü klasiklerinde tanımı açık bir şekilde yapılmasa da, Mu'tezile'nin kabul ettiği ve Bâkılânî'nin karşı çıktığı nakil, şâriin bir ismi dilde vazolunduğu ilk anlamdan şeriattaki anlama taşınmasını ifade etmektedir. Bu durumda ismin ilk anlamından farklı bir anlama nakli yeni bir vaz' ile gerçekleşir. Nakilde lugavî vaz' ve şer'î vaz'a konu olan anlamlar arasında ise istiâre vb. herhangi bir irtibatın bulunması gerekmez. Dolayısıyla Mu'tezile'ye göre, nakil lugavî anlamdan ikinci bir anlama, herhangi bir “münasebet” şart olmaksızın, vaz' yoluyla gerçekleşir. Diğer bir ifadeyle nakledilen isimler mecazdaki gibi herhangi bir münasebet sebebiyle kullanılmayıp ikinci bir vaz'a konu olmuşlardır.

İlerleyen bölümlerde ele alınacağı üzere, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1212) ve Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) gibi usulcüler nakledilen lafızların ilk ve ikinci anlamları arasında münasebet var ise lafzı “menkul” olarak isimlendirirken iki anlam arasında herhangi bir irtibatın bulunmadığı durumda ikinci vaz'a

9 Bâkılânî, *et-Takrib*, I, 388-89.

10 Görüldüğü gibi Cessâs ve Kādî Abdülcebbar'ın terminolojisinde “şer'î” lafzı dinin hem itikadî hem amelî cihetine delâlet etmektedir. Bununla birlikte Bâkılânî'nin dinî ve şer'î isimleri ayrı kategoriler şeklinde ayırması, IV. (X.) asrın sonlarında şer' kavramının dinin amelî kısmına hasredilmeye başladığını göstermesi bakımından önemlidir. Makalede kolaylık olması açısından Bâkılânî'nin yaptığı ayırım dikkate alınarak, itikadî anlamlara nakli iddia edilen isimler dinî, fikhî anlamlara nakli kabul edilen isimler şer'î olarak nitelenecektir.

11 Bâkılânî, *et-Takrib*, I, 390-92.

konu olan bu lafızları “mürtecel” olarak isimlendirmişlerdir. Bu sebeple söz konusu usulcülerin menkul ve mürtecel arasında ayırım yaparak şer'î isimlerin naklini sadece ilk anlamla irtibatlı şekilde kabul etmek suretiyle naklin muhtevasını daralttıkları söylenebilir. Fahreddin er-Râzî ve takipçisi olan usulcüler nakle konu olan isimleri bir hakikat türü olarak ifade etmekle birlikte nakil kavramının muhtevasını farklı bir şekilde doldurmuşlardır. Özellikle Râzî'den sonra şer'î isimleri bir hakikat türü olarak ifade etmeye başlayan müttekellim usulcülerden Beyzâvî (ö. 685/1286), Cüveynî ile birlikte öne çıkan mecaz yollu tasarrufu ve bu kullanımın yaygınlaşmasını tanıma ekleyerek şer'î hakikatleri “şöhret bulan lugavî mecazlar” şeklinde tarif etmiştir. Beyzâvî'nin zikrettiği bu tasavvurun oldukça benzerinin Hanefî-fukaha geleneğinde “kullanımı yaygınlaşan mecaz” şeklinde yer bulduğu görülür. Mâmâfih ileride temas edileceği üzere, Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370) ve İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) gibi müttekellim usulcüler ile Hanefî-Mâtürîdî usulcüler nakil ve şer'î hakikat kavramlarını ilk ortaya çıktığı anlamıyla kabul ederek, şâriin lafızlar üzerinde tasarrufunu Mu'tezile gibi vaz' olarak ifade etmekten geri durmamıştır.

Zikri geçen tanımlar şer'î hakikatlere dair bütüncül bir tasvir sunsa da meselenin ortaya çıkışında etkili olan fikrî öncüllerin gösterilmesi düşünce tarihindeki yerini tespit için önemlidir. Klasik dönem usul ve kelâm eserleri bu gözle incelendiğinde meselenin kelâmî kökenini aydınlatmak mümkündür.

II. Şer'î İsimler Meselesinin Kelâmî Kökeni

Şer'î isimler meselesinin arka planına dair usul literatürü incelendiğinde, bazı Ehl-i sünnet usulcülerin eserlerinde şer'î hakikatler görüşünün İslâm dini içine sokulmaya çalışılan bir bidat olduğuna dair açık ifadeleri görülür. Bunlardan Bâkîllânî, Hâricîler ve Mu'tezile'nin lafızların dildeki mânalarının başka bir anlama taşındığına yani nakledildiğine dair iddiasını “bidat” olarak nitelemekte,¹² Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) ise Mu'tezile'ye nispet ettiği bu görüşü -imanın tanımı bakımından- “İslâm'da zuhur eden ilk bidat” olarak ifade etmektedir.¹³ Bâkîllânî, kim olduklarını açıkça söylemese de, bazı zayıf fakihlerin de nakil görüşünde Mu'tezile ile hemfikir olduğunu belirtmektedir.¹⁴ Mu'tezilî usulcü Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, nakil görüşünü kabul edenleri “şüyûhunâ” ibaresiyle Mu'tezile şeyhleri

12 Bâkîllânî, *et-Takrîb*, I, 387.

13 Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 183.

14 Bâkîllânî, *et-Takrîb*, I, 387-88.

ve fakihler olarak ifade ederken, nakil görüşüne karşı çıkanların Mürcie'den bir grup olduğunu ileri sürmektedir. Hem Bâkılânî hem Şîrâzî, nakil görüşünü reddedenleri “ehlül-hak”, “cemîu Selefî'l-ümme” ve “mezhebü Ehlî's-sünne” gibi terkiplerle nitilemekte, lugavî mânadan şer'î mânaya naklin Ehl-i sünnet usulcülere tarafından reddedildiğini vurgulamaktadır.¹⁵ Ancak Bâkılânî'nin de sözünü ettiği üzere, Mu'tezile'den olmayıp nakli destekleyen fakihlerin var olması bu meselede Ehl-i sünnet fakihleri ve usulcülere arasında ittifak olmadığını gösterir. Dahası, çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde açıklayacağımız gibi, nakle mutlak olarak karşı çıkan Bâkılânî'nin yaklaşımının kendisinden sonraki Eş'arî usulcüler tarafından bile tenkide tâbi tutulması nakle tamamen karşı çıkan tavrın çok kuvvetli olmadığını düşündürmektedir. Zira güçlü olsaydı az da olsa bu tavrın takipçilerinin olması beklenirdi, oysa durum bunun tam aksidir. Bâkılânî ve Şîrâzî'nin ümmetin selefînin ve Ehl-i sünnet'in tamamının naklin varlığını reddetmelerine dair ifadeleri ise, ancak itikadî mânalara delâlet eden dinî isimlere hasredildiğinde doğru anlaşılabilir. Zira usulcülerin meselenin kelâmî kökenine dair verdikleri bilgiler, esasında Ehl-i sünnet'in, Mu'tezile'nin iman, küfür, fîsk ve türevleri gibi itikadî lafızları istedikleri cihette tevil etme eğilimine karşı çıktığını göstermektedir.

Nitekim Şîrâzî bu bidatın Hz. Osman'ın ölümüyle başlayan fitnelere takip eden süreçte Mu'tezile'nin “el-menzile beyne'l-menzileteyn” görüşünü ileri sürmesiyle ortaya çıktığını belirtmektedir.¹⁶ Bilindiği gibi Mu'tezile, fitne döneminde sahâbe de dahil savaşta ölenlerin durumunu küfür ve iman arasındaki fîsk ile nitilemiştir. Onlara, ölenlerin Allah'ın varlığı ve birliğini tasdik etmeleri sebebiyle mümin oldukları ileri sürüldüğünde ise “iman” isminin tasdik anlamı taşıdığını ancak şer'in bu ismi, dildeki tasdik anlamından mâsiyet işlemek anlamına naklettiğini ifade etmişlerdir. Dolayısıyla onlara göre, fitne dönemindeki savaşta ölenler de mâsiyet işledikleri için imandan çıkmışlar ancak kâfir de olmayıp ara bir kategori olarak fâsıklıkla nitelenmişlerdir.¹⁷

Şer'î hakikatler meselesinin kelâmî arka planına dair bilgilere Mu'tezile'nin fıkıh usulü eserlerinde rastlanmasa da, V. (XI.) asrın başlarında vefat eden Kâdî Abdülcebbar'ın *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* isimli kelâm eserinde söz konusu meselenin kelâmî temellerine dair net açıklamalar yer alır. Kâdî Abdülcebbar eserinde, mürtekb-i kebîre meselesini ele aldığı “el-menzile

15 Bâkılânî, *et-Takrib*, I, 387; Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 183.

16 Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 172.

17 Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 172-73; ayrıca bk. Özen, “Ehl-i Sünnet Usûl-i Fıkıhının Teşekkülünde Kelâmî Tartışmaların Rolü”, s. 235-36.

beyne'l-menzileteyn" kısmında iman, küfür, fîsk ve türevi olan kavramları konu edinmiş, dinî ve şer'î hakikatler meselesine bu bağlamda temas etmiştir.¹⁸

Kādî Abdülcebbar "sâhib-i kebîre"nin¹⁹ Mürcie'nin iddiasının aksine mümin olarak isimlendirilemeyeceğini ve fakat Hâricîler'in iddiasının aksine kâfir olarak da tesmiye edilemeyeceğini ifade eder. Nitekim Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kimse bu iki isimden farklı olarak ancak fâsık şeklinde isimlendirilebilir. Karşı argüman olarak ileri sürülen, Allah'a ve resulüne iman edenlerin cenneti hak edeceğine dair nasları tevil eden Kādî Abdülcebbar, "mümin" lafzının dilde vazolunduğu ilk anlamının devam etmediğini şer'de farklı bir anlam kazandığını savunur. Bu görüşüne delil olarak, âyetlerde²⁰ "mümin" lafzının ancak "övgü" (medh) ve "yüceltme" (tâzim) ile beraber vârit olduğunu ifade eder. Dolayısıyla ona göre "mümin" naslara göre esasında mücerret iman eden kimse olmayıp aynı zamanda övgü ve yüceltmeye hak kazanmış kimsedir. Nitekim bu lafız lugavî anlamında devam ediyor olsaydı bir kimse başka birini tasdik etse veya herhangi bir korkudan güvende olmasını sağlasa, kâfir olsa bile, mümin olarak isimlendirilmesi gerekirdi. Benzer şekilde lafzın dildeki ilk anlamı devam etseydi konuşamayan kimsenin tasdiki lafzan gerçekleştirmediği için mümin olmaması gerekirdi. Ayrıca "mümin" isminin dilde kendisinden türediği fiil dikkate alındığında, pişmanlığı durumunda dahi kişinin hâlâ bu isimle nitelenebilmesi gerekir. Nitekim bir kimsenin vurma ve sövme gibi bir fiilden sonra pişman olması o kimsenin "vuran" ve "söven" ismiyle tesmiye edilmesine engel değildir.²¹ Oysa "mümin" ismi, şeriatta dilde vazolunduğu mânadan ve türediği fiilden farklı bir anlam kazanmıştır.²²

Kādî Abdülcebbar, iman lafzı üzerinde durduktan sonra bu lafızdan başka isimlerin de dildeki anlamından şer'deki anlama aktarıldığını ifade eder. Bu aktarımı "nakil" kavramıyla ifade eden Kādî Abdülcebbar, bir ismin dilde ilk vazolunduğu anlamdan şeriattaki bir anlama naklinin câiz olduğuna dair deliller serdetmiş, naklin câiz olduğu gibi vâki olduğuna dair misaller getirmiştir. Buna göre namaz dilde dua anlamına vazolunmuşken, şeriatin gelmesiyle

18 Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 697-710.

19 Bu kavram Kādî Abdülcebbar'ın metninde mürtekeb-i kebîre kavramıyla eş anlamlı olarak "büyük günah işleyen kimse" mânasında kullanılmıştır.

20 Bu iddiası için "Müminler kesinlikle kurtuluşa ermişlerdir" (el-Mü'minûn 23/1), "Müminler ancak Allah anıldığı zaman kalpleri ürperen kimselerdir" (el-Enfâl 8/2) gibi âyetleri misal göstermiştir.

21 Nitekim iştikak meselesi fıkıh usulü literatüründe hususen mütetekellim usul geleneğinde bahsi geçen kelâmî arka planıyla tartışılmıştır.

22 Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 703.

birlikte artık belirli rükünleri ihtiva eden bir ibadet anlamını kazanmıştır. Benzer şekilde lugatta “tutmak” anlamına gelen oruç (savm), şeriatta belirli bir vakitte bir tür tutmayı ifade etmekte, dilde artış anlamına gelen zekât ise şeriatta belirli bir maldan bir kısmını vermeyi ifade etmektedir.²³ Dolayısıyla nakledilme bakımından dinî isimlerle şer’î isimleri aynı düzlemde değerlendiren Kâdî Abdülcebbar’a göre, şer’î isimlerde naklin gerçekleşmesi dinî isimlerde de naklin varlığına delildir.

Kâdî Abdülcebbar iman ve islâm kavramlarını ve bunların şeriatta kazandığı yeni anlamları açıkladıktan sonra farklı kelâm mezheplerinin iman tanımlarını eleştirir. Bunlardan Neccâriyye’nin “kalple bilme” (mârifet) tanımının doğru olmadığını, zira bu tanıma göre Allah’ı bilen kimsenin, O’nu inkâr etse de etmese de, farzları yerine getirmese dahi mümin sayılması gerektiğini, bunun ise yanlış olduğunu ifade eder. Kerrâmiyye’nin imanın dille ikrar olduğuna dair iddiasını tenkit eden Kâdî Abdülcebbar’a göre, dille ikrarda bulunan bir münafık mümin sayılmayacağına göre bu tanım da doğru olamaz. Eş’arîler’in “kalp ile tasdik” tanımına gelince, bu tanıma doğru bulmayan Kâdî Abdülcebbar, Arap diline göre tasdik kalp ile değil ancak dille olabileceğini ifade eder. Ayrıca ona göre kalp ile tasdik teslim edilse bile, inandığını dille ikrar etmeyen ve “cevârih” (uzuvlar) ile amelde bulunmayan kimse mümin sayılamaz. Eş’arîler’in bu tanımının kaynağının kelâm-ı nefsi görüşü olduğunu bu görüşü ise sözle ilgili bölümde çürüttüğünü ileri sürer.²⁴

Görüldüğü üzere hem itikadî mahiyette olan dinî isimlerin hem de amelî mahiyet taşıyan diğer şer’î isimlerin dilde vazolundukları anlamı kaybederek farklı anlamlar kazandığını ileri süren Kâdî Abdülcebbar, nakil olarak ifade ettiği bu durum üzerinden “menzile beyne’l-menzileteyn” görüşünü temellendirmeye çalışmıştır. Mu’tezile bu görüş temelinde iman / mümin kavramları için ileri sürdüğü tanımları, bu gibi kavramların dilde sahip olduğu anlamlardan uzaklaştığını yani nakledildiğini iddia ederek gerekçelendirmiştir. Ayrıca naklin fıkıh usulünde tartışılan namaz, oruç ve zekât gibi şer’î isimlerde câri olduğunu göstermek suretiyle görüşünün temelinde yer alan mümin lafzının da nakle konu olduğunu gerekçelendirmiştir. Diğer bir ifadeyle, sonraları şer’î hakikat olarak ifade edilecek isimlerin naklini, itikadî anlamlar taşıyan dinî hakikatleri ispatlamak için bir argüman olarak ileri sürmüştür. Kâdî Abdülcebbar örneğinde görüldüğü gibi, Mu’tezilî kelâmcılar özellikle iman, küfür ve fık gibi itikadî kavramların ve türevlerinin muhtevasını kendi kelâmî öncüllerine göre açıklayabilmek için bu isimleri dildeki

23 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse*, s. 705.

24 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-hamse*, s. 709.

anlamlarından farklı anlamlara tevîl etmişler, isimlerin nakledildiği bu ikinci anlamın ise şâri' tarafından vazolunduğunu varsaymışlardır. Bu bakımdan dilde gerekli esnekliği sağlayarak böyle bir tevîli mümkün kılması hasebiyle dinî isimler görüşünün, Mu'tezile'nin düşüncesinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Kadî Abdülcebbar'ın muasırı olan Eş'arî mütakellim-usulcü Bâkîllânî, ilgili nasları Mu'tezile'nin öncüllerini temellendirecek tevellere açık hale getirdiğinin farkına vardığı için dinî isimlerin yanı sıra şer'î isimleri de reddetme yoluna gitmiştir. Nitekim şâriin isimleri nakline *Temhîdül-evâil ve telhîsü'd-delâil* isimli kelâm eserinde açıkça karşı çıkmış; iman, islâm, küfür ve fîsk gibi kavramların şâri' tarafından lugavî anlamında kullanıldığını ve hiçbir şekilde farklı bir anlama naklin söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Bu bölümde imanı kalpte gerçekleşen tasdik şeklinde tanımlayan Bâkîllânî, görüşüne gerekçe olarak, iman lafzının Kur'an'ın nüzûlünden ve Hz. Peygamber'in bîsetinden önce, lugatta tasdik anlamına geldiğine dair dilcilerin ittifakının bulunduğunu söyler. Nitekim iman fiilinin tasdik etme anlamına geldiğini ifade eden âyetin²⁵ bunun delili olduğunu belirtir. Ona göre şayet bu gibi lafızlar Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi, şeriatta lugat anlamlarından başka anlamlara nakledilseydi, bu nakil tevâtür yoluyla bilinirdi. Oysa ona göre, iman gibi lafızların lugattaki anlamlarının devam ettiği yaygın bir şekilde bilinmektedir.²⁶

Bâkîllânî, usul eserinde şariin herhangi bir lafzı belirlediği bir anlama nakletmediğine, ilâhî hitabın sadece Arapça olduğuna ve bu hitapta lugavî vaz'ın devam ettiğine dair "ehl-i hakk"ın ve daha önceki dönemlerin âlimlerinin görüş birliği ettiğini ifade ettikten sonra, ittifak edilen bu görüşlere yönelik itirazın Mu'tezile ve Hâricîler'in yanı sıra bunların ortaya attığı şüphelere aldanan fakih geçinen kimselerden geldiğini ifade etmektedir.²⁷ Bâkîllânî'ye göre bu kimseler "Mu'tezile ve Hâricîler'in sapkın görüşlerini onaylama kastı olmaksızın" ve "ittifak edilen asla yönelik

25 "Biz doğru söyleyenler olsak da sen bize inanacak (mümin) değilsin" (Yûsûf 12/17). Bâkîllânî bu âyette yer alan mümin lafzının "tasdik eden" anlamına geldiğini ifade eder.

26 Bâkîllânî, *Temhîdül-evâil*, s. 388-90.

27 B. Weiss, şer'î hakikatler meselesinin kelâmî olarak Kur'an-ı Kerim'in Arapça olması meselesiyle irtibatlı olduğunu söyler. Buna göre şer'î hakikatler gibi yeni bir vaz' iddia eden her düşünce, Kur'an'ın Arapça karakterini zedelediği için reddedilmelidir (bk. Weiss, *The Search for God's Law*, s. 142-43). Kısmen doğru olan bu tespit kanaatimizce eksiktir. Zira, her ne kadar Kur'an'ın bütünüyle Arapça oluşunu bir argüman olarak ileri sürse de, Bâkîllânî'nin asıl kelâmî endişesinin Mu'tezile'nin temel prensiplerini meşrulaştırmaya yönelik tevellere ilişkin olduğu görülür.

muhalefetin kaynaklandığı temel öncülü bilmeksizin” onların görüşlerine uymuşlardır. Mamafih fakih geçinen zümrenin bu görüşü, Mu‘tezile’nin ve Hâricîler’in (küfür, iman, fîsk gibi) fillerin isimleri, mürtekib-i kebîrenin durumu ile va‘d ve vaîd²⁸ hakkındaki görüşlerini de doğru kabul etmeyi gerektirmektedir.²⁹ Başka bir ifadeyle Bâkîllânî, şer‘î isimleri kabul etmenin aynı zamanda Mu‘tezile’nin mürtekib-i kebîre meselesindeki temel öncüllerini kabul etmek anlamına geldiğini ileri sürerek, bu hususta dinî ve şer‘î isimler arasında ayırım yapmanın mümkün olmadığını vurgulamıştır. Şu halde Bâkîllânî, şer‘î hakikatler düşüncesine böyle bir kelâmî endişeden hareketle karşı çıkmıştır. Görüldüğü üzere, Kâdî Abdülcebbar’ın ifadeleri gerçekten Bâkîllânî’nin endişesini haklı çıkarır şekilde Mu‘tezilî öncüllere vurgu yapmaktadır.

Bâkîllânî’nin bu kelâmî endişesini, içinde yaşadığı dönem dikkate alındığında daha iyi anlamak mümkündür. Bâkîllânî’nin yaşadığı dönem, Büveyhî hanedanlığının İran ve Irak topraklarına hâkim olduğu yıllara tesadüf eder. Bâkîllânî’nin doğum tarihi 330 (941-942) yılı olarak kabul edilirse, doğumundan sonra birkaç yıl içinde Şî‘î Büveyhîler, Sünnî Abbâsî hilâfetin merkezi Bağdat’ı ele geçirerek Sünnî hilâfetin ancak kendi siyasî hâkimiyetleri altında devamına izin vermişlerdir.³⁰ Mihne hadisesinden (218-232/833-847) sonra, yaklaşık bir asırlık zaman diliminde siyasî ve toplumsal destekten mahrum kalan Mu‘tezile, özellikle Büveyhî yöneticilerinden Adudüdevle ve Fahrüdevle zamanında vezirlik yapan Sâhib b. Abbâd’ın (367-385/977-995) desteğiyle, Abbâsîler’in son dönemlerinde kaybettığı itibarı yeniden kazanmıştır.³¹ Ayrıca Sâhib b. Abbâd’ın vezâret yıllarına rastlayan bu dönemde özellikle Ehl-i sünnet ve Mu‘tezile arası etkileşimin ortaya çıkma zemini bulunduğu görülür. Nitekim sonraları Rey şehrinde kâdîkudatlık yapacak olan Mu‘tezilî kelâmcı Kâdî Abdülcebbar, Sâhib b. Abbâd tarafından İsfahan’a davet edilmiş ve burada Ehl-i sünnet âlimleriyle

28 Va‘d-vaîd hakkında bilgi için bk. Çelebi, “Mu‘tezile”, s. 396.

29 Bâkîllânî, *et-Takrib*, I, 387-88. Bâkîllânî Ehl-i sünnet’e nispet ettiği görüşe karşı çıkan Mu‘tezile ve Hâricîler’in iddialarını naklettikten sonra her iki fırkanın da dinî anlamlara nakilde bulunduğu iddiasıyla Allah ve resulü adına yalan söylediklerini ileri sürer. Nitekim imanın dinde vazolunduğunu iddia ettikleri anlam hususunda Mu‘tezile içinde de ihtilâf bulunduğu dikkat çeken Bâkîllânî’ye göre, bu hususta Hz. Peygamber’den nakledilen kesin bir delil olsaydı bunu kesin bir şekilde bilip aralarındaki ihtilâfı ortadan kaldırmaları gerekirdi. Dolayısıyla Bâkîllânî, şâriin söz konusu isimleri naklettiğini iddia ettikleri itikadî anlamlara dair kesin bilgiden mahrum olduklarını ifade ederek bu mesnetsiz iddialarının aslında Allah ve resulüne iftira etmek anlamına geleceğini ifade eder (Bâkîllânî, *et-Takrib*, I, 389-90).

30 Merçil, “Büveyhîler”, s. 497.

31 Koloğlu, *Kelâm Tarihine Giriş*, s. 75-76; Çelebi, “Mu‘tezile”, s. 392.

ilmî münazaralara katılmıştır.³² Benzer şekilde Bâkılânî, Şiraz'da hükümdarın huzurunda gerçekleşen münazara meclislerinde Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelen âlimlerine karşı elde ettiği başarı ile şöhret bulmuş, onun bu başarısı hükümdarın himayesini kazanma ile neticelenmiştir.³³ Ayrıca İmam Ebû'l-Hasan el-Eş'ârî'nin düşüncesinin ekolleşmesinde ismi Bâkılânî ile anılan İbn Fûrek'in de (ö. 406/1015) İsfahan'da Sâhib b. Abbâd'a, dolayısıyla Mu'tezile'ye karşı Ehl-i sünnet görüşleri savunmak üzere münazaralara katıldığı bilinmektedir.³⁴

Şu halde Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin sistemleştirdiği Mu'tezilî düşünceye nihai çerçevesini kazandıran Kâdî Abdülcebbâr³⁵ ve Eş'ârî kelâm düşüncesini teorik çerçeveye kavuşturan Kâdî Bâkılânî'nin düşüncelerini, Mu'tezile'nin ilmî merkezlerde hâlâ faal olduğu ve Mu'tezililer ile Eş'arîler arasındaki entelektüel tartışmaların canlı bir şekilde sürdüğü bir dönemde ortaya koydukları anlaşılır.³⁶ Bâkılânî'nin Mu'tezile'nin savunduğu şer'î hakikatleri tamamıyla reddetmesi, şer'î isimlerin lugavî olarak vaznedildikleri anlam üzere devam ettiğini iddia etmesi ve meselenin kelâmî arka planına vurgu yapması, meselenin bu dönemde Eş'ârî ve Mu'tezilî usulcüler arasında söz konusu arka plan üzerinden tartışıldığına işaret etmektedir. Nitekim bahsi geçtiği üzere, dönemin Mu'tezilî kelâmcılarından Kâdî Abdülcebbâr da, şâriin, lafızları itikadî anlamlara naklettiğini iddia ettiği kelâm eserinde bu görüşüne gerekçe olarak şer'î hakikatlerin varlığını ileri sürmüştür.

32 Yurdağur, "Kâdî Abdülcebbâr", s. 103.

33 Münazaralarda sağladığı üstünlükle Hükümdar Adudüddavle'nin dikkatini çeken Bâkılânî, mezkûr Şii hükümdar tarafından oğlunu eğitmekle görevlendirilmiş, ayrıca Bizanslılar ile esir değişimi yapmak üzere İstanbul'a gönderilen heyete başkanlık etmiştir (bk. Gölcük, "Bâkılânî", s. 531).

34 Yavuz, "İbn Fûrek", s. 496.

35 Koloğlu, *Kelâm Tarihine Giriş*, s. 76-77.

36 Nitekim Bâkılânî'nin kelâm eserlerinden *Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil*'in Paris'teki nüshasının *et-Temhîd fî'r-red ale'l-mülhideti'l-Muattıla ve'r-Râfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile* başlığını taşıması Mu'tezile'nin bu dönemde güçlü bir entelektüel hasım olduğunu açık bir şekilde göstermesi bakımından dikkat çekicidir (bk. Bâkılânî, *Temhîdü'l-evâil*, neşredeninin girişi, s. 20).

Mâmâfih V. (XI.) asrın ortalarından itibaren Mu'tezile'nin büyük merkezlerde siyâsî himayeyi³⁷ ve toplumsal meşruiyetini kaybetmesi, bunların yanı sıra Ehl-i sünnet kelâmı için yeni meydan okumaların ortaya çıkması ile Eş'ariler'in Mu'tezile'ye yönelik ilk dönemdeki tepkilerini yumuşattığını söylemek mümkündür. Nitekim bu dönemde hususan Bâtınîlik ve felsefe gibi yeni fikrî rakiplerle yüzleşmek durumunda kalan Ehl-i sünnet kelâmının artık siyâsî desteğini ve meşruiyetini yitirmiş olan Mu'tezile'ye yönelik tepkisini yumuşattığı görülür. Dârülslâm'da vuku bulan bu siyâsî-fikrî değişimin izlerini, kelâmıla sıkı ilişkisi olan mütekellim usul geleneğinde de görmek mümkündür. Mu'tezile'nin İslâm düşünce tarihinde etkinliğini yitirmeye başladığı ve Eş'arî kelâmcılar için entelektüel hasmın artık değişmeye başladığı V. (XI.) asrın ortalarından itibaren, hususan Cüveynî ve Gazzâlî gibi Eş'arî-mütekellim usulcülerin şer'î hakikatler meselesindeki tavrının gözle görülür şekilde değişmeye başladığı ve artık şâriin lafızların anlamları üzerinde tasarrufunun kabul edildiği görülür. VII. (XIII.) asırla birlikte kaleme alınan mütekellim ve Hanefî usul eserlerinde ise, şâriin isimler üzerinde tasarrufu için ileri sürülen açıklamalar değişse de, bu isimlerin şer'î hakikatler olduğu açıkça ifade edilmiştir.³⁸

Bahsedilen evrilmenin daha yakından görülebilmesi için, Mu'tezile'nin ileri sürdüğü şer'î hakikatler meselesinin Bâkılânî'den son dönem Hanefî

37 Özellikle Tuğrul Bey'in Mu'tezilî âlimleri himaye eden veziri Amîdülmülk Kündürî'nin Alparslan tarafından azledilip yerine Nizâmülmülk'ün tayin edilmesiyle (456/1064), Mu'tezile eski gücünü iyice kaybetmiştir. Nizâmülmülk'ün; Bağdat, Basra, Nişâbur ve İsfahan başta olmak üzere pek çok merkezde fıkhîta Şâfiî, kelâm'da Eş'arî geleneğinin eserlerinin okutulduğu Nizâmiye adı verilen medreseleri açması, Mu'tezile'nin başta Bağdat olmak üzere dârülslâmın pek çok merkezinde etkinliğini yitirmesinde önemli rol oynamış; Mu'tezile düşünce tarihindeki varlığını yavaş yavaş kaybederek faaliyetini daha çok Horasan ve Hârizm'de devam ettirmiştir. Bir süre Hârizmşahlar'ın da desteğini alan Mu'tezilîler, Hârizm'deki varlıklarını VIII. (XIV.) asra kadar sürdürmüşlerdir. Bu bölgede Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi Mu'tezilî âlimler yetişse de söz konusu gelenek içinde özellikle kelâm literatürüne ve mütekellim fıkhî usulü literatürüne ciddi katkı yapan düşünürlerle rastlanmaz. Bu tarihlerden itibaren Mu'tezilî görüşler daha çok Zeydiyye ve son dönem İmâmiyye ilim adamlarının eserlerinde varlığını devam ettirmiştir (daha geniş bilgi için bk. Koloğlu, *Kelâm Tarihine Giriş*, s. 79-80; Çelebi, "Mu'tezile", s. 393; Madelung, "The Spread of Maturidism and the Turks", s. 116; ayrıca bk. Gimaret, "Mu'tazila", s. 785-86).

38 Hanefî usul geleneğinde her ne kadar bütün usulcüler tarafından şer'î isimler bir hakikat olarak ifade edilmese de geleneğin temelindeki Cessâs'ın eserinden başlayarak bütün Hanefî usulcülerce şâriin tasarrufunun kabul edildiği anlaşılmaktadır. Hanefî usul düşüncesinin temelindeki Mu'tezilî etki dikkate alındığında, literatürde şâriin tasarrufunun kabulünde Bâkılânî'de olduğu gibi açık bir tartışmaya niçin rastlanmadığı daha iyi anlaşılabilir.

ve mütেকellim usulcülerine kadar seyrinin detaylı bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

III. Şer'î İsimler Meselesinin Usul Düşüncesi Tarihindeki Seyri

Meselenin usul düşünce tarihindeki seyri incelenirken öncelikle Mu'tezile'nin görüşü açıklanacak, sonrasında Bâkullânî'nin bu görüşe verdiği cevap incelenecektir. Bunun akabinde, önce Bâkullânî'nin halefi olan Eşârî-mütেকellim usulcülerde şâriin tasarrufunun Cüveynî'den itibaren kabul edilme süreci metinler üzerinden takip edilecek; ardından Hanefî usulcülerinin meseleye ilişkin görüşlerinin gelişimi ele alınacaktır. Hanefî usul düşüncesinin incelendiği başlıkta Debûsî-Serahsî-Pezdevî-Sadrüşşeriâ çizgisinin temsil ettiği fukaha usul geleneği ile eserlerinde mütেকellim usul geleneğindeki birikimi de mezceden İbnü's-Sââtî ve İbnü'l-Hümâm gibi usulcülerin temsil ettiği memzuç geleneğe görüşlerin seyri kronolojik bir sırayla incelenmeye çalışılacaktır. Bu başlıkta ayrıca, meselenin aynı zamanda birbirleriyle yakın dönemde yaşayan Mâtürîdî-Hanefî usulcülerin usul metinlerindeki seyri ele alınacaktır.

A. Mu'tezile'nin Şer'î İsim Görüşü ve Bâkullânî'nin Eleştirisi

Şâfi'nin *er-Risâle*'sinden sonra günümüze ulaşan ilk usul eseri sayılan Cessâs'ın *el-Fusûl*'ünde, yukarıda değinildiği gibi, şer'î hakikatler meselesine mahsus bir bölüm yer alması da meseleye dair Mu'tezilî yaklaşımı farklı bölümlerde görmek zor değildir. Nitekim Cessâs, şer'î isimlerin lugatta sahip oldukları anlamdan farklı olarak yeni bir anlama tayin edildiğini, teknik ifadeyle vazedildiğini açıkça ifade etmiş, bu hususta itikadî anlamları içeren isimlerle fikhî anlamları içeren lafızları birbirinden ayırmamıştır. Lugatta ve şeriatta vazolunduğu bu iki anlama da muhtemel olması bakımından bu tür isimlerin mücmel olduğunu ifade eden Cessâs'a göre anlamlardan birini tercih etmek için şâriin beyanına ihtiyaç vardır. Ayrıca bu lafızların şeriatta kazandıkları anlamlarının sabit olabilmesi mecazda olduğu gibi karineye bağlıdır; karine varsa şeriatta vazolundukları anlama nakilleri kesinleşir, karine yoksa bu isimler lugattaki anlamlarına hamledilir.³⁹

39 Cessâs, *el-Fusûl*, I, 368. Cessâs'ın bu görüşünün şer'î isimlerin herhangi bir karineye ihtiyaç duymadan şer'î anlamlara delâletini kabul eden Mu'tezilî görüşle uyumsuzluğu dikkate alındığında, o dönemde Mu'tezile'nin şer'î hakikatler görüşünün usulî zeminde henüz tam olarak detaylandırılmadığı söylenebilir.

Cessâs'tan yarım asırdan fazla bir süre sonra vefat eden diğer bir Mu'tezilî usulcü Ebü'l-Hüseyin el-Basrî ise şer'î hakikatler meselesine hakikat-mecaz meselelerini ele aldığı bölümde müstakil bir başlık altında (el-hakâikuş-şer'îyye) yer verir. Şer'î isimlerin tanımı hususunda Cessâs ile aynı görüşü paylaşan Basrî, bu isimlerin şer'î anlamının lugattaki anlamdan farklı olarak şeriat tarafından vazedildiği düşüncesindedir. Basrî, şer'î isimlerin yukarıda naklettiğimiz tanımı ve hocası Kâdî Abdülcebbar'a nispetle yer verdiği şartları ifade ettikten sonra şeriatla bir anlam için isim vazedilmesinin yani dildeki anlamdan şer'î bir anlama naklinin, ismin ve mânânın dilciler tarafından bilinmesi veya bilinmemesi durumlarının tümünü şâmil olduğunu ifade eder.⁴⁰ Buna göre dilciler o mânâyı bilseler de bilmeseler de yahut mânaya vazolunan ismi bilseler de bilmeseler de nakil gerçekleşebilir ve her durumda şer'î anlam için vaz' gerçekleştiğinden yeni mânaya nakledilen isim şer'î isim sayılır. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, bu açıklamaların ardından, isimlerin naklinin imkânını ispatlamak için aklî argümanlar getirdikten sonra, ismin lugattaki anlamından şeriatla bir anlama naklinin iyi oluşunu (hüsnünü) ispat için argümanlar serdeder; bunun ardından ise bazı isimlerin dildeki anlamlarından şeriatla bir anlama naklinin vâki olduğunu hususî olarak "salât" (namaz) ve "savm" (oruç) lafızları üzerinden göstermeye çalışır.⁴¹

Mu'tezile'nin isimlerin dinî ve şer'î anlamlara nakledildiğine dair görüşüne literatürdeki ilk tepki, elimizdeki eserlerden hareketle söyleyecek olursak, Ehl-i sünnet usulcülerinden Kâdî Bâkılânî tarafından verilmiştir. Kâdî Abdülcebbar'ın muasırı olup Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'den yaklaşık çeyrek asır önce vefat eden Bâkılânî, şer'î hakikatler meselesini, hakikat-mecaz meselelerini işlediği kısımda, "örfî isimlerin sübutu ve bu şekilde nitelendirilmelelerinin anlamı" meselesini ele aldıktan sonra konu edinir.⁴² Örfte ilk vaz'daki anlamdan farklı bir anlamda kullanımı yaygınlaşan isimleri de şeriatla anlamı yaygınlaşan isimler gibi gören Bâkılânî, ismin örfte kazandığı anlamın yeni bir vaz' ile gerçekleşmediğini bu sebeple hakikat değil mecaz olabileceğini ifade eder.⁴³ Nitekim örfte yeni anlamlara vazolundukları iddiasıyla "şer'î

40 Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 24.

41 Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed*, I, 24.

42 Meselenin kelâmî arka planında temas edildiği üzere Kâdî Abdülcebbar'ın argümanları isimlerin hem amelî hem de itikadî anlamlara nakledildiğini ispatlamaya mâtuftur. Bâkılânî'nin muasırı olan Kâdî Abdülcebbar'ın kelâm eserini ve ilgili meseleye dair görüş ve delillerini görmüş olması muhtemeldir. Hususan Kâdî Abdülcebbar'ın eserinde meseleyi Mu'tezile'nin mürtekeb-i kebire gibi temel iddialarını desteklemek üzere vazetmiş olması ve Bâkılânî'nin bu arka planın farkında olarak tepki göstermesi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

43 Bâkılânî, *et-Takrib*, I, 367.

isimler” şeklinde nitelemenin yanlış olduğunu ifade ederek, bu nitelemenin ancak insanların kullanımındaki yaygınlığa bağlı olarak kullanıldığında yeni anlamın akla gelmesi bakımından mümkün olduğunu savunur. Bu bağlamda söz konusu isimlerin “ilk vazolundukları anlamdan şeriatteki anlama nakle-dildiği” iddiasını da reddeder.⁴⁴

Bâkılânî, şer'î isimler meselesini “bütün ahkâm ve ibadetlerin isimlerinin değiştirilmiş ve nakledilmiş olmayıp lugavî olduğu hakkında söz”⁴⁵ başlığı altında inceleyerek meseleye dair bakış açısını başlıktaki ifadeleriyle açıkça ortaya koyar. Bahsi geçtiği üzere, Bâkılânî'ye göre ümmete yönelik hitabı sadece Arapça diliyle gerçekleştiği için, şâri' söz konusu isimleri Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi yeni bir anlama vazetmemiş, lafızları mevcut / vazedildiği anlamlarında kullanmıştır.⁴⁶ Bununla birlikte şeriatı vazeden irade bu isimlere lugavî anlamlarına ek olarak bazı şer'î şartlar getirmiş olabilir. Ancak söz konusu isimlerde lugavî anlamda mahiyetçe bir değişiklik olmadığı için bu durum nakil anlamına gelemez. Söz gelimi “salât” lafzı ona göre, dilde sahip olduğu dua anlamını taşımaya devam etmekle birlikte şeriat tarafından bu anlama, secde, rükû, kıraat ve teşehhüt gibi bazı “şer'î şartlar” (شروط شرعية) ilâve edilmiştir. Diğer bir ifade ile ismin şeriatla kazandığı bu yeni anlam, ona göre lugat anlamının dışına çıkmayı gerektirecek nitelikte olmayıp vazolunan anlama bazı ârızî ilâveler ihtiva etmektedir. Dolayısıyla bu isim için yeni bir vaz'dan söz edilemez.⁴⁷

Kadî Bâkılânî'nin Mu'tezile'nin nakil iddiasını dinî isimlerin yanı sıra şer'î isimlerde de reddetmesi, bizzat ifade ettiği kelâmî bağlamda düşünüldüğünde anlamlı hale gelmektedir. Çünkü kendi ifadesine göre; şâriin isimlerin mânaları üzerindeki tasarrufu bazı isimlerde kabul edilecek olursa, bu kabul Mu'tezile'nin kelâmî bakımdan yaptığı tevilleri meşrulaştıracak şekilde, dinî isimlerde de şâriin tasarrufunun bulunduğu görüşüne kapı aralayacaktır. Yani bazı şer'î anlamlarda yeni bir vaz'ın kabul edilmesi itikadî anlamlara naklin de kabulünü gerektirecek, bu ise Mu'tezile'nin Ehl-i sünnet'e muhalif tevillerini meşrulaştırmak anlamına gelecektir. Ayrıca Bâkılânî'nin, Mu'tezile ile fikrî tartışmaların oldukça canlı olduğu bir dönemde “salât”, savm gibi şer'î isimlerde nakli kabul ederken dinî isimlerde naklin imkânını reddetmesi açık bir tutarsızlık olarak eleştirilmesine yol açabilirdi. Nitekim hayatı Mu'tezile'nin siyasî himaye gördüğü ve kelâmda fikrî hareketliliğin

44 Bâkılânî, *et-Takrib*, I, 367-68.

45 “القول في أن جميع أسماء الأحكام والعبادات لغوية غير مغيرة ولا منقولة” (bk. Bâkılânî, *et-Takrib*, I, 387).

46 Bâkılânî, *et-Takrib*, I, 387.

47 Bâkılânî, *et-Takrib*, I, 394-96.

oldukça canlı olduğu bir döneme rastlayan Bâkılânî'nin böyle bir entelektüel çevrede görüşlerini Mu'tezile'den olabildiğince ayrı tutarak Eş'arî kimliğini keskin hatlarla şekillendirdiği göze çarpar. Şu halde Bâkılânî'nin, şâriin isimlerde yeni anlam belirlemesine yani tasarrufuna yönelik iddialara karşı çıkışı, bu iddiaların Mu'tezile'nin kelâmî öncüllerini kabule götüreceği endişesiyle açıklanabilir. Ancak bu endişe Mu'tezile'nin fikrî etkinliğini yitirmeye başladığı sonraki dönemlerde yavaş yavaş etkisini yitirecek ve zamanla şer'î hakikatler ve nakil iddiası, farklı şekillerle de olsa, mütekellim ve Hanefî usul geleneğinin yorum nazariyelerinde kabul görecektir.

B. Mütekellim Usul Geleneğinde Şer'î İsimler

Usul tarihinde Kādî Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) zikredilen görüşlerine yönelik ilk tenkitlerin, her ne kadar yaklaşımlarında farklılık bulunsa da, her ikisi de Nizâmiye medreselerinde hocalık yapan Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den (ö. 478/1085) geldiği görülür. Nizâmülmülk tarafından Nizâmiye medreselerine atanan ilk müderris olarak bilinen Şîrâzî,⁴⁸ Bâkılânî'nin de savunduğu görüşü ehl-i hak ve Ehl-i sünnet mezhebinin görüşü olarak niteleyip Mu'tezile'nin iddiasını bidat olarak ifade etse de, naklin isimlerin bir kısmında bulunduğunu savunur. Nitekim onun meselenin çıkış noktası olan itikadî mânalara nakle karşı çıktığı ancak fikhî mânalara nakli kabul ettiği anlaşılır.⁴⁹ Şîrâzî'nin nakledildiğini kabul ettiği isimlere örnek olarak "salât, savm, zekât, teyemmüm" gibi isimleri zikretmesi; şer'î anlamlara nakli itikadî anlamlara nakilden ayrı tuttuğunu, bunlardan ikincisini redderek Mu'tezile'den teberrî ederken ilk tür nakli savunduğunu gösterir. Şîrâzî'nin dinî ve şer'î isimlerin nakli arasında ayırım yapması, Bâkılânî'nin temsil ettiği sistemli düşünme biçimi olan kelâma mesafeli olmasıyla açıklanabilir.⁵⁰

Şîrâzî, namaz, oruç gibi isimlerin nakle konu olduklarının delilinin, bu lafızlar zikredildiğinde şeriatta vazedilen ibadet mânalarının akla gelmesi

48 Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 160.

49 Şîrâzî, nakil meselesinin ortaya çıkışını ele aldıktan sonra, görüşünün şu şekilde ifade etmektedir: "Bu meseleden (küfür, iman, fık gibi itikadî mânalara nakilden) sakınmamız mümkündür. (Nitekim bu hususta) görüşümüz şudur: Bu mesele dışındaki isimler nakledilmiştir" (Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 173). Bu açık ibare dikkate alındığında Şîrâzî'nin "naklin varlığını reddeden" usulcüler arasında değerlendirilmesi kanaatimizce mümkün gözükmemektedir (söz konusu değerlendirme için bk. İltaş, *Mütekellimin Yönteminin Delâlet Anlayışı*, s. 164).

50 Şîrâzî'nin mütekellim usul yazımına karşı mesafeli hatta eleştirel duruşuna dair bilgi için bk. İltaş, "Fıkıh Usulü Yazımında Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi Ayırışmasının Mahiyeti Üzerine", s. 70.

olduğunu ifade ederek şeriatta söz konusu lafızlar için vaz'ın gerçekleştiğini açıkça belirtir. Nitekim salât lafzı sadece lugavî anlamı olan duaya delâlet etseydi diliyle dua edemeyen dilsizin namazının salât olarak isimlendirilmesi, dilde artış anlamına gelen zekât lafzının malda eksilmeyi gerektiren ibadet anlamına delâlet etmemesi gerekecekti. Oysa vâkıada bunlar salât ve zekât olarak isimlendirilmektedir.⁵¹

Bâkılânî ve benzer görüşü savunanların âyetlerden hareketle ileri sürdüğü Kur'ân-ı Kerim'in Arapça olduğu, dolayısıyla namaz, oruç, zekât gibi isimlerin lugat anlamlarına hamledilmesi gerektiğine yönelik iddialarını cevaplandırır Şîrâzî, âyetlerin Kur'an'ın Arapça olduğuna dair mânasını kendilerinin de kabul ettiğini, iddia ettiği naklin de bu dil çerçevesinde gerçekleştiğini savunur. Nitekim ona göre, "Bu lafızlar şeriatta istiare / mecaz yoluyla alınmış ve bilinen (mâruf) ibadetler için isimler haline getirilmişlerdir." Diğer bir ifadeyle, bu isimler şâriin mecazi kullanımı yoluyla şer'î anlamlara nakledilmişlerdir ve ona göre mecaz olan kullanımlar, isimleri Arapça olmaktan çıkarmaz.⁵² Nitekim onun naklin gerçekleşme şekli olarak lugavî anlamlarla şer'î anlamlar arasında kurduğu istiare ilişkisi, mütেকellim gelenekte Cüveynî ve Gazzâlî (ö. 505/1111) tarafından daha vurgulu şekilde kullanılacak ve mecaz yoluyla tassarruf mutlak naklin alternatifi olarak ileri sürülecektir.

Şer'î isimler ve nakil problemini, dile dair meseleleri ve dilin menşeiini incelediği bölümde ele alan Cüveynî, Bâkılânî'nin görüşünü açık bir ifadeyle "dik başlılık ve inatçılık"la (لجاج ظاهر) nitelemiştir⁵³ ve naklin mutlak anlamda reddine karşı çıkmıştır. Bunun yerine önerdiği açıklamaya göre, lafızlara şer'î nitelikli yeni anlamlar mecaz yoluyla verilmiştir. Şöyle ki, şer'î anlam sabit olmakla birlikte isim lugavî anlamdan küllî bir şekilde nakledilmemiş, örfî hakikatlerde olduğu gibi ya mecaz kullanımın / istiarenin şöhret bulması ya da anlamın fertlerinin bir kısmına hasredilmesiyle "şer'in örfü" tarafından yeni bir anlam kazanmıştır. Dolayısıyla bu iki şekilde de tamamıyla bir nakil gerçekleşmeyip isim lugavî anlamla irtibatlı şer'î bir anlam kazanmıştır ve bu şer'î anlamın kullanımının yaygınlaşması söz konusudur. Mesela sözlükte dua anlamına gelen "salât" ismi şeriatta özel bir dua şekli sayılabilecek namaz anlamına hasredilmiştir.⁵⁴ Bu bakımdan Cüveynî, ismin şer'î anlama naklini ne Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi tamamıyla kabul eder ne de Bâkılânî gibi tamamıyla reddeder. Ayrıca isimlerin şer'î anlamlara tamamıyla nakledildiğini

51 Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 184.

52 Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, I, 185.

53 Cüveynî, *el-Burhân*, I, 175.

54 Cüveynî, *el-Burhân*, I, 177.

savunan Şîrâzî'den ise, yaptığı açıklama tarzıyla farklılaşır. Zira Şîrâzî itikadî ve şer'î anlamlara naklin arasını ayırarak ilkini reddedip ikincisini vaz' yoluyla gerçekleştirdiğini ileri sürerek tamamen kabul etmiş, böylece nakli isimlerden bir kısmına hasretmiştir. Cüveynî ise lafızların şer'î anlamları kazanmasını yeni bir vaz'ı gerektirmeyen mecazla açıklamıştır.

Gazzâlî de hocası Cüveynî gibi, Bâkullânî'nin aksine, şer'in tasarrufunu inkâr etmenin mümkün olmadığını ancak Mu'tezile'nin iddia ettiği tarzda ikinci vaz'ı gerektiren bir naklin de doğru olmadığını söyledikten sonra Cüveynî'nin ileri sürdüğü -istiarenin yaygınlaşması ve anlamın fertlerinin bir kısmına hasredilmesinden ibaret olan- iki tasarruf şeklinden bahseder.⁵⁵ Ayrıca bu tasarrufun Bâkullânî'nin ileri sürdüğü gibi Kur'ân-ı Kerim'in Arapça olması sabitesine halel getirmeyeceğini ifade eden Gazzâlî, söz konusu tasarrufun, rükû ve secde gibi şartların namazın unsurlarından sayılmaması gibi zorlama bir tevilden daha mâkul ve gerekli bir izah tarzı olduğunu düşünür. Çünkü ibadetler için şâriin isimler tercih etmesi ancak böyle bir tasarrufun var sayılması ile mümkündür.⁵⁶

Gazzâlî, şâriin tasarrufunu vurguladığı ve ilk Eş'arîler'in meseledeki kelâmî tavırları sebebiyle yanlış anlaşılmalarından duyduğu endişeyi şu şekilde ifade eder:

Ve onun (şer'in) salât (ismindeki) tasarrufu da bu şekildedir. Zira rükû ve secde şer'in namazın tamamı için ileri sürdüğü bir şarttır ve bu isim şer'in kullanımının örfüyle (sahip olduğu anlama ilâveten) bu şartı da kapsamıştır. Şu halde rükûnun ve secdenin namazın rüknü ve onun mahiyetinden olduğunu inkâr etmek uzak bir yorumdur. Bu sebeple tasarrufun şer'in kullanımının örfüyle gerçekleşen bu kısmını teslim etmek, secdenin ve rükûnun namazın mahiyetinden çıkartılmasından daha uygundur. Bu (tasarruf) kendisine ihtiyaç duyulan önemli bir teçizat gibidir. Öyle ki şer'in tasavvur ettiği ibadetlerin bilinen isimlerinin olması gerekir ve bu ise dilde, isimde yapılacak bir tür tasarrufla vücuda gelir.⁵⁷

Görüldüğü gibi "salât"ın mahiyetinin dua olduğunu iddia eden Bâkullânî'nin rükû ve secde gibi rükünleri mahiyetin dışında görüp şeriattaki anlam değişikliğini önemsizleştirmesine karşı çıkan Gazzâlî, ismin şeriatta kazandığı anlamın mahiyete ilişkin olup ancak şâriin tasarrufunu kabul etmekle mümkün olacağını vurgulamıştır. Ayrıca "kullanımın örfü" ifadesiyle

55 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 20-21.

56 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 21-22.

57 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 21.

Gazzâlî de Cüveynî gibi ismin şâriin tasarrufu ile kazandığı bu anlamda kullanımının yaygınlaşması gerektiğini ifade etmiştir.

Şer'î hakikatler meselesine lafız kategorisi olan hakikatin hükümleri bağlamında yer veren Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), örfî hakikatlerin hükümünden sonra “şer'î hakikat” şeklinde ifade ettiği şer'î isimlerin hükmünü ele alır. Söz konusu meselede tarafların görüşlerini inceledikten sonra isimlerin şer'î anlamlarda kullanımının, lugavî anlamından mecaz yoluyla sabit olduğunu ifade eder.⁵⁸ Dolayısıyla ona göre şâri', şer'î isimlerin anlamında mecaz yoluyla tasarrufta bulunmuştur. Bu tasarrufa göre, mevcut vazolunan lugavî anlamla uygun bir alâka kurulmuş, isim bu alâka üzerinden yeni anlamda kullanılmıştır. Nitekim argümanlarında ifade ettiği gibi iman, lugatta tasdiki ifade ederken, şer'î bağlamda daha hususi bir şeyi tasdik anlamında kullanılmıştır. Bunun gibi “salât” sözlükte duayı, savm ise “tutma”yı ifade ederken şeriatta “salât” belirli bir dua şeklini, savm ise belirli bir tutma eylemini ifade etmektedir.⁵⁹ Dolayısıyla ona göre, bir hakikat türü olarak ifade ettiği şer'î isimlerde şâriin tasarrufu mecaz yoluyla gerçekleşir. Râzî her ne kadar bu tasarrufu mecaz şeklinde isimlendirmişse de isimlerin şer'î anlamlara nakledilmesini bir vaz' olarak ifade etmiştir.⁶⁰

Râzî'nin yaptığı lafız tasnifine göre, lafzın tek anlamın birden çok olması durumunda lafız ya bu anlamlardan önce birine vazolunmuş ardından diğerine naklolunmuştur yahut her ikisine de eş zamanlı vazolunmuştur. Nakil olarak isimlendirdiği ilk durumda ya iki anlam arasında bir münasebet bulunmaz veya bu iki anlam arasında herhangi bir münasebet bulunur. İlk durumdaki lafız bir dil bilimi kavramı olan “mürtecel” kavramıyla isimlendirilen Râzî,⁶¹ ikinci durumda lafzın nakledildiği anlama delâletinin ilk vaz'daki

58 Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 299.

59 Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 303-7.

60 Nitekim Fahreddin er-Râzî, nakilde bir lafzın önce dilde bir mânaya vazolunmasının sonrasında bu anlamın ortadan kalkmasının (nesih) ardından ise yeni bir anlama vaz'ın gerektiğini ifade eder (Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 353). İltaş, Râzî'nin Basrî'den iktibas ettiği “mânaya vaz'ının şer'î yoluyla sağlandığı isim” tanımı ve bu isimlerin kullanımının mecaz yoluyla gerçekleştiği iddiası açısından tutarlı olmadığını ifade eder. İsfahânî'nin, tanımının Eş'arîler'in prensipleriyle uyumadığı gerekçesiyle Râzî'yi tenkit ettiğini nakleder (bk. İltaş, *Mütেকellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, s.168 [297 nolu dipnot]).

61 Râzî'nin usulde, esasında bir dil bilimi terimi olduğu anlaşılan mürtecel kavramını, nahivcilerin kullandığı anlamdan farklı bir mânada ele aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Râzî'den önce yaşayan meşhur dilci Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078-9) alem (özel) isimleri kendi içinde ikiye ayırarak, öncesinde başka anlamlara vazolunan Esed, Zeyd ve Amr gibi alem isimler için menkul terimini, öncesinde başka hiçbir anlama vazolunmayan Gatafân gibi alem isimler için ise mürtecel terimini kullanmıştır (bk. Abdülkâhir el-Cürçânî, *Esrârü'l-belâga*, s. 350). Râzî ise alem isimler için

anlama delâletinden daha güçlü olması halinde, bu lafzın nakledildiği anlama nispetle “menkul” olarak isimlendirildiğini ifade eder. Tasnife göre nakli gerçekleştiren şâri’ ise lafız şer’î, nakli gerçekleştiren örf ise örfi olarak isimlendirilir.⁶² Menkul lafızlarla iki anlama vazolunan müşterek lafızların teâruzu durumunda menkul lafızların tercih edileceğini ifade eden Râzî, bu tür isimlerin ister lugavî ister şer’î veya örfî anlamlarından birinde olsun her zaman hakikat olduğunu savunur. Yani lugavî anlamda kullanıldığında bu anlamda, örfî veya şer’î anlamda kullanıldığında ise naklolunduğu anlamda hakikat olduğunu ve her iki durumda da tek bir anlama delâlet ettiğini ifade eder.⁶³ Mâmâfih Râzî şeriatın bir ismi lugavî anlamından şer’î anlama nakletmesi durumunda, bu naklin şöhet bulması ve tevâtür derecesine ulaşması gerektiğini belirterek Mu’tezile’nin bazı isimlerin itikadî mânalara naklolunduğuna dair görüşünün önünü kapamak istediği söylenebilir.⁶⁴

Görüldüğü üzere Râzî, nakledildiğini ifade ettiği şer’î hakikatlerde lugavî anlamla şâriin belirlediği anlam arasında bir münasebetin bulunduğunu savunmuştur. Bu münasebeti şâriin mecaz yoluyla tasarrufta bulunmasıyla ifade eden Râzî, ileri sürdüğü nakil tasavvuruyla nakilde münasebeti şart görmeyen Mu’tezile’den ayrılmıştır. Böylece Râzî’nin, itikadî anlamlar ihtiva eden dinî hakikatlerin şâri’ tarafından lugavî anlamlarıyla irtibatsız olan yeni anlamlara nakledildiğine dair Mu’tezilî iddiaya aralanan kapıyı kapatmak istediği görülmektedir. Mütakellim usul düşüncesinde Râzî takipçilerinden Tâceddin el-Urmevî (ö. 653/1255), Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283), Karâfi (ö. 684/1285) ve Kâdî Beyzâvî de (ö. 685/1286) Fahreddin er-Râzî’nin görüşünü devam ettirerek şeriatın bu isimler üzerindeki tasarrufunun mecaz yoluyla gerçekleştiğini ileri sürmüşlerdir.⁶⁵ Şu var ki Karâfi, Râzî’nin menkul isimlerin bazan lugavî bazan şer’î veya örfî anlamında hakikat olduğuna dair ifadesini geliştirerek, örfî ve şer’î isimleri hem hakikatin hem de mecazın

yapılan bu ayrımı fıkıh usulünde nakle konu olan isimler için kullanmış ve şeriatteki veya örfteki anlama belirli bir münasebetle naklolunan isimler için menkul, ilk lugavî anlamla irtibatsız olarak şeriatteki veya örfteki anlama naklolunan isimler için mürtecel kavramını kullanmıştır. Dolayısıyla dil biliminde öncesinde herhangi bir vaz’a konu olmayan alem isimler için mürtecel kullanılırken, Râzî bu kavramı önceden bir anlama vazolunan ancak sonradan ilk anlamla irtibatsız ikinci bir anlama vazolunan isimler için kullanmıştır. Nitekim Karâfi, Râzî’nin bu kavramları kullanımının nahiv âlimlerinin kullanımına aykırı olduğunu ve bu şekilde bir kullanıma Râzî’den başka kimsede rastlamadığını ifade etmiştir (bk. Karâfi, *Şerhu Tenkihîl-fusûl*, s. 32).

62 Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 228-29.

63 Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 352.

64 Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 354.

65 Bk. Urmevî, *el-Hâsil*, I, 343; Sirâceddin el-Urmevî, *et-Tahsîl*, I, 224; Beyzâvî, *Minhâcül-vüsûl*, s. 36; Karâfi, *Nefâisül-usûl*, I, 826-28.

türleri arasında değerlendirmiştir. Bu bakımdan bir şer'î isim vazolunduğu ilk anlamda kullanıldığında lugavî hakikat ve şer'î mecaz olurken, kazandığı anlamda kullanıldığı takdirde şer'î hakikat ve lugavî mecaz olmaktadır.⁶⁶ Bahsi geçeceği üzere, bu iki cihetli açıklama tarzı Sadrüşşerîa tarafından benimsenerek müteahhir dönem Hanefî usulünü etkilemiştir.

Fahredden er-Râzî'nin muasırı sayılan Âmidî (ö. 631/1233), meseleyi dile dair ilkeleri ele aldığı kısımda incelerken nakli savunan ve karşı çıkan tarafların argümanlarını naklettikten ve eleştirdikten sonra her iki durumun da imkân dahilinde olduğunu ancak vâkıada hangi tarafın haklı olduğuna dair meselenin tahkikinin kendisine düşmeyeceğini ifade ederek, görüş beyan etme hususunda çekimser davranır.⁶⁷ Dolayısıyla Bâkullânî'nin yaptığı gibi nakle tamamen karşı çıkmadığı gibi, sonraki Eş'arî usulcüler gibi şeriatın tasarrufunun mecaz yollu olduğunu da tamamıyla kabul etmemiş görünmektedir.

Şer'î isimler meselesini hakikatin kısımları bağlamında ele alan İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) ise *Muhtasarü'l-Müntehâ*'da Şîrâzî'nin yaklaşımında olduğu gibi şer'î hakikatleri kabul etmekle beraber, Mu'tezile'nin kabul ettiği dinî hakikatlere karşı çıkmıştır. Bu çerçevede gerek Bâkullânî'nin gerek onun görüşünü tevil ederek şer'î hakikatleri lugavî mecazlar olarak sunan Şâfiî-Eş'arî usulcülerin yaklaşımını eleştirmiş ve argümanlarını cevaplamıştır. İbnü'l-Hâcib, Bâkullânî'nin şer'î isimlerin lugat anlamlarının devam ettiği ve bu anlama sadece bazı şartlar ilâve edildiğine dair iddiasına karşı namaz kılan bir kimsenin dua etmediği zamanlar olduğunu ve her namaz kılanın sözlük anlamındaki gibi (imama) ittiba etmediğini ifade eder. Bâkullânî sonrasında Eş'arî usulcülerin ileri sürdüğü şer'î isimlerin mecaz olduğu iddiasını ise eğer bununla kastettikleri şâriin kullanımı ise zaten bunun nakil anlamına geldiğini, kastettikleri dili konuşanların kullanımı ise onlar şâri' bildirmediği bu anlamları bilemeyecekleri için iddianın vâkıaya aykırı olduğunu savunur. Ayrıca söz konusu isimler zikredildiğinde herhangi bir karineye ihtiyaç olmadan anlaşıldığı için mecaz olarak nitelenemezler.⁶⁸

Muhtasar şârihi Adudüddin el-İcî'nin de (ö. 756/1355) zikri geçen meselede müellifle aynı görüşü paylaştığı görülür. Nitekim İcî'ye göre, meselede tartışmanın odak noktası (mahallü'n-nizâ'); şeriatla lugavî anlamlarından farklı anlamlarda kullanımı yaygınlaşan lafızların ikinci kullanımlarının, şâriin yeni bir vaz'ı ile mi yoksa lugavî anlamla olan münasebet üzerinden yeni bir

66 Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, s. 44.

67 Bk. Âmidî, *el-İhkâm*, I, 56-67; ayrıca bk. Weiss, *The Search for God's Law*, s. 143.

68 İbnü'l-Hâcib, *Muhtasar*, I, 243.

vaz' olmaksızın gerçekleşen mecazın yaygınlaşması yoluyla mı sabit olduğu hususudur. Mecaz kullanımın yaygınlaştığı lafızları örfî hakikat olarak ifade eden İcî, söz konusu lafızlar şeriatta kullanıldığında, ister şer'î hakikat ister örfî hakikat görüşünde olsun, usulcülerin bu isimleri şer'î anlamlara hamlettiklerini ifade eder.⁶⁹ Ardından şer'î isimlerin zikredildiğinde herhangi bir karine olmaksızın akla ilk olarak şeriatta kazandıkları anlamların gelmesinden hareketle bu isimlerin şer'î anlamlarında artık hakikat olduğunu belirtir. İsimlerin bu anlamda yeni mânalar kazanmasının ise ancak şariin tasarrufu ile yani söz konusu anlamlara nakliyle gerçekleştiğini söyler.⁷⁰

Şer'î hakikatler meselesini hakikat türlerini ele aldığı bölümde inceleyen Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370) ise Şîrâzî, Cüveynî, Râzî ve İbnü'l-Hâcib'e nispet ettiği, dinî ve şer'î hakikatler arasında ayırım yapıp bunlardan ikincisini kabul eden görüşü "muhtar" (tercih edilen) olarak ifade etmiştir.⁷¹ Ancak Sübki'nin katıldığı ifade ettiği bu görüşün, zikri geçtiği üzere Cüveynî ve Râzî'nin değil, tam anlamıyla Şîrâzî ve İbnü'l-Hâcib'in görüşü olduğu anlaşılır. *Cem'ül-cevâmi'* şârihi Celâleddin el-Mahallî de (ö. 864/1459) metin sahibi Sübki gibi, şer'î hakikatleri kabul etmiş ve şer'î hakikatlerin şariin "salât" gibi belirli ibadet için vazettiği isimler olduğunu açıkça ifade etmiştir. Dolayısıyla Mahallî açık bir şekilde şariin vaz'ını ve naklini savunmuştur.⁷² Benzer şekilde söz konusu şerhe hâşiye yazan Hasan b. Muhammed el-Attâr da (ö. 1250/1834), isimlerin şer'î anlamlara vazolunduğuna dair görüşü mecazın şöret bulması yoluyla oluşan örfî hakikat iddiasından daha uygun bulunduğunu ifade eder.⁷³

C. Hanefî Usul Düşüncesinde Şer'î İsimler

Usûl-ı fıkıh tarihinde Hanefî usul düşüncesinin ana akımını teşkil eden çizgiyi, tercih ettikleri "fıkıh eğilimli usul yazımı" bakımından Hanefî-fukaha geleneği olarak nitelenebilir. Bu geleneğin temelde Cessâs'a dayandığı kabul edilmekle birlikte, tasnifleri ve temel kabulleriyle modern

69 İcî, *Şerh*, I, 48-49. İcî'nin, şer'î hakikatlerin mecazın şöret bulmasıyla sabit olan örfî hakikatler olduğuna dair iddiayı aynı zamanda Bâkullânî'ye nispet ederek mesele hakkındaki görüşleri iki gruba indirgemesi, Bâkullânî'nin lugavî hakikatın devam ettiğine dair görüşüyle çelişir. Nitekim Hasan b. Muhammed el-Attâr, İcî'nin ifadelerini naklettikten sonra söz konusu ifadelerin Bâkullânî'nin görüşünü tevil amaçlı olduğunu belirtir (bk. Attâr, *Hâşiye*, I, 396).

70 İcî, *Şerh*, I, 49.

71 Sübki, *Cem'ül-cevâmi'*, s. 29-30.

72 Mahallî, *el-Bedrüt-tâlî*; I, 247.

73 Attâr, *Hâşiye*, I, 397-98.

döneme kadar kendinden sonraki Hanefî usul literatürü belirleyen otoritenin Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039) olduğu görülür.⁷⁴ Bu bakımdan Hanefî-fukaha geleneği Ebû Zeyd ed-Debûsî ile başlatılacak olursa, eseri *Takvîmü'l-edille*'de şer'î hakikatler meselesinin mütakellim usul geleneğinde olduğu gibi hakikat-mecaz bağlamında müstakil olarak ele alınmadığı görülür. *Takvîmü'l-edille*'de söz konusu meseleye Cessâs'ın *el-Füsûl*'ünde olduğu gibi anlama delâleti kapalı olan mücmel lafız kategorisi bağlamında değinilmiştir. Burada mücmeli “dilde vazolunduğu anlamdan uzaklaşması sebebiyle mânasının anlaşılmadığı lafız olarak” tanımlayan Debûsî, dilcilerin asıl anlamdan uzaklaşması bakımından bu tür lafızlara garip dediklerini belirtir. Bu garipliğin ortaya çıkmasından sonra böyle bir lafzın anlamı ancak konuşanın açıklamasıyla açığa kavuşur. Lugatta fazlalık anlamına “ribâ”yı bu lafızlara örnek olarak gösteren Debûsî, söz konusu lafzın “Allah alışverişi helâl ribâyı haram kıldı” (el-Bakara 2/275) âyetinde lugatta vazolunduğu anlamdan farklı bir mânaya delâlet ettiğini ifade eder. Nitekim şârî burada “ribâ” ile ister fazlalık yoluyla isterse başka bir şekilde gerçekleşsin yasakladığı alışverişleri kastetmiştir. Şu halde söz konusu lafız dilin vâzının tayin ettiği ilk anlamdan konuşanın, yani şârîin, kastettiği anlama “nakledilmiştir” ve konuşan tarafından açıklanmadıkça bu lafzın anlamı açığa kavuşmayacaktır.⁷⁵ Dolayısıyla Debûsî mücmel / garip olarak vafsettiği lafzın ilk vazolunduğu anlamdan nakledildiğini yani taşındığını ifade etmiştir. Ne var ki bu, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi, farklı bir anlama ikinci vaz'ın gerçekleştiğine ve şer'î isimleri bir tür hakikat kabul ettiğine delâlet etmez. Nitekim onun nakille kastettiğinin kullanımı yaygınlaşan mecaz olduğu ilerleyen satırlarda anlaşılacaktır.

Şer'î hakikatleri ayrıca “herhangi bir lafzın hakikatinin muârazasız terkedilmesini gerektiren durumlar” bahsinde ele alan Debûsî, “dilde kullanımı yaygınlaşan lafzın” (el-müteârefü isti'mâlen) delâletine örnek verirken “salât, zekât, hac” gibi isimlerin, yeni anlamlarında “kullanımının yaygınlaşması sebebiyle”, lugat anlamlarından farklı olarak artık belli ibadetleri ifade ettiğini ve lugavî hakikat değil mecaz olduğunu söyler.⁷⁶ Görüldüğü üzere Debûsî,

74 Cessâs'ın usul eseri, Mu'tezile'ye yakınlığıyla bilinen Bağdat Hanefî âlimlerinin takip ettiği çizgiyi yansıtarak Mu'tezile'nin kelâmî öncüllerini kabul ederken, bu geleneği Orta Asya'ya taşıyan Debûsî Mu'tezile karşıtı kampanyanın revaç bulduğu bu dönemde *Takvîmü'l-edille*'sinde kelâmdan uzak durarak daha çok fıkıh eğilimli bir tavrı benimsemiştir. Debûsî gibi Mâverâünnehir bölgesinde yetişen Pezdevî ve Serahsî ise, seleflerinin Mu'tezilî uzantıları olan görüşlerini ayıklamakla birlikte Debûsî'nin usul tarzını fıkıh eğilimini güçlendirerek devam ettirmişlerdir (Hanefî usul düşüncesinin gelişimine dair tafsilâtı bilgi için bk. Bedir, “Klasik Hanefî Fıkıh Teorisinin Hikâyesi”, s. 79-91).

75 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 118.

76 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 127.

isimlerin şer'î anlamlarda kullanımının yaygınlaşması anlamında bir nakli kabul etse de selefi Cessâs gibi söz konusu isimlerin yeni anlamları kazanmasını vaz' olarak ifade etmemiş, bu isimleri bir hakikat türü şeklinde isimlendirmemiştir. Nitekim onun "kullanımının yaygınlaştığını" ifade ettiği mecaz görüşünün, halefleri olan Ebü'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî'nin (ö. 483/1090) yaklaşımını da büyük ölçüde belirlediği görülür. Hanefî-fukaha geleneğinin Mâverâünnehir'de yerleşip şekillenmesinde merkezî rolleri bulunan Pezdevî ve Serahsî, eserlerinde şer'î hakikatlere mahsus bir bölüm açmamakla birlikte, Debûsî'yi takip ederek hakikatin terkedildiği durumlardan kullanım ve örfe bağlı delâletin ele alındığı kısımda şer'î hakikatlere temas etmişlerdir. Hakikatin terkedildiği (mehcûr) durumlara örnek olarak "salât" ve "zekât" gibi örnekleri gösteren usulcüler, bu isimlerin lugavî anlamlarının terkedilerek şeriatıta yerleşen ve yaygınlaşan anlam için kullanıldığını ifade etmişlerdir.⁷⁷ Pezdevî bu kullanımı nitelemek için, Debûsî'den mülhem olduğu anlaşılan "kullanımı yaygınlaşan mecaz" (el-mecâzü'l-müteâref) terki-bini kullanmış, kullanımı yerleşen bu mecazın artık "hakikat gibi" olduğunu belirtmiştir.⁷⁸ Metnin şârihi Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330) bu açıklama tarzını bir adım ileriye taşıyarak, "hakikat menzilesi"nde olan bu kullanım için şer'î hakikat denildiğini ifade etmiştir.⁷⁹

Hanefî-fukaha geleneği içinde şer'î hakikatler meselesini, mütekellim usulünde olduğu gibi, hakikatin türleri bağlamında doğrudan ele alan ilk usulcünün Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) olduğu ifade edilebilir.⁸⁰ Sadrüşşerîa, hakikat-mecaz konusunu ele aldığı bölümde menkul lafzı, "mecaz anlamdaki kullanımının yaygınlaşp ilk anlamın terkedildiği lafız" şeklinde tanımlar ve şer'î hakikatleri de, örfî ve ıstilahî hakikatler gibi menkul isimler arasında sayar.⁸¹ İlk vazolunduğu anlamla alâkalı diğer bir mânada kullanılan lafzı mecaz olarak ifade eden Sadrüşşerîa, ilk anlamla irtibatlı olmadan başka bir anlamda kullanılan lafzı ise Râzî gibi "mürtecel" olarak isimlendirir. Yeni bir vaz'a konu olması sebebiyle mürtecelin de bir tür hakikat olduğunu ifade eder. Nakledilen lafızların iki cihetli delâleti hususunda Karâfî'den etkilendiği anlaşılan Sadrüşşerîa'ya göre; şer'î isimler de diğer menkul isimler gibi ilk

77 Serahsî, *el-Usûl*, I, 190-91; Pezdevî, *Usûl*, II, 140-43.

78 Pezdevî, *Usûl*, II, 142-43.

79 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 140-43.

80 Gerek tasnif gerekse fıkıh mesailini temellendirme tarzıyla önemli ölçüde Debûsî-Pezdevî-Serahsî çizgisini devam ettiren Sadrüşşerîa'nın eserinin fukaha ve mütekellim usul geleneklerini mezcetmekten öte tevarüs ettiği fukaha usul geleneğini dönemin ortak diliyle ve kelâmî tavrıyla yeniden ifade etme çabasının ürünü olduğu söylenebilir. Bu sebeple görüşleri fukaha usul geleneği içerisinde ele alınacaktır.

81 Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, I, 162-63.

anlamda dil bakımından hakikat olsa da, nâkil (şâri') bakımından kazandıkları yeni anlamda hakikat, lugavî anlamda mecaz sayılır.⁸²

Teftâzânî (ö. 792/1390), Sadrüşşerîa'nın ifadesinden hareketle şer'î isimlerin de içinde bulunduğu "menkul isimler"i "bir cihetten hakikat, bir cihetten mecaz" şeklinde ifade ederken, şer'î ismin lugavî vaz'ından sonra şer'î vaz'a konu olduğunu belirtir. Buna göre şer'î isim, lugavî olan ilk vaz'da belirlenen anlamını kaybedip şer'î vaz' ile belirlenen ikinci anlamına nakledilir. Dolayısıyla lugavî vaz'ı dikkate alındığında söz konusu lafız ilk anlamda hakikat, şer'î anlamda mecaz iken; şer'î vaz'ı dikkate alındığında şer'î anlamda hakikat, lugavî olarak vazolunduğu ilk anlamında ise mecazdır. Mesela "salât" (namaz) lafzı lugavî olarak incelendiğinde ilk vazolunduğu dua anlamında hakikat, belli rükünleri olan ibadet anlamında mecazdır. Ancak aynı lafız şer'î anlamı dikkate alındığında; ilk vazolunduğu dua anlamında mecazken, belli rükünleri olan ibadet anlamında hakikattir.⁸³

Eserinde fukaha ve mütakellim usul düşüncesini mezceden Muzafferüddin İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295), şer'î hakikatlerin mümkün ve vâki olduğunu savunur. Ona göre herhangi bir isimle mânası arasında zatî bir ilişki bulunmadığı için, şâriin önceden bilinen veya bilinmeyen bir mânaya lugavî veya başka bir isim vazetmesi mümkündür. Dolayısıyla şeriatı vazeden iradenin şer'î anlamlar için yeni lafızlar vazetmesi imkânsız değildir. Ayrıca şer'î isimlerin vâki olduğunu ifade eden İbnü's-Sââtî, "salât, savm, zekât" gibi isimlerin şeriatı, dilde sahip oldukları anlamlardan farklı anlamlara vaz'ının istikrarı yoluyla kesin bir şekilde bilindiğini belirtir.⁸⁴ Bâkîllânî'nin şer'î isimlerin lugavî anlamlarının devam ettiği ve bu anlamlara sadece belirli şartlar ilâve edildiğine dair iddiasını cevaplandırarak İbnü's-Sââtî, "salât" lafzının zikredildiğinde dilde sahip olduğu dua anlamının artık akla gelmediğini, ayrıca namaz kılan bir kimsenin kimi zaman dua dışında fiiller gerçekleştirdiğini savunur. Ayrıca şâriin tasarrufunu mecaz şeklinde açıklayan Gazzâlî gibi mütakellim usulcülerin görüşünü reddeden İbnü's-Sââtî, mecaz lafızların anlaşılabilmesi için karineye ihtiyaç olduğunu oysa bu isimlerin şer'î anlamlarının karinesiz anlaşıldığını ifade eder.⁸⁵ Nitekim Osmanlı usulcülerinden Molla Fenârî de (834/1431) İbnü's-Sââtî gibi şer'î isimlerin bir hakikat türü olarak şâriin vaz'ı ile sabit olduğunu savunmuştur.⁸⁶

82 Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, I, 163-64.

83 Teftâzânî, *et-Telvîh*, I, 163.

84 İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 43-46.

85 İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 46.

86 Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 104.

İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) hakikatin türlerini ifade ederken şer'î isimleri de bir hakikat olarak zikretmiştir. Usulcülere, isimlerin şer'î anlamlara vaz'ını kabul edip etmemesine göre sınıflandıran İbnü'l-Hümâm, "Şeriat ehlinin" (fakihler) kullanımıyla sabit olan şer'î hakikatlerin bulunduğu ve isimlerin bu kullanımla kazandığı anlamların herhangi bir karine olmaksızın akla geldiğine dair usulcülerin ihtilâf etmediğini iddia eder. Asıl ihtilâfın fakihlerin belirli anlamda kullandığı bu isimlerin şâriin vaz'ı ile gerçekleşip gerçekleşmediği hususunda olduğunu ifade eder.⁸⁷ Şâriin vaz'ı ile gerçekleşmediği görüşünde olan Bâkılânî'nin karine olmadıkça bu isimleri lugavî anlamına hamlettiğini,⁸⁸ kendisinin görüşünü desteklediği "cumhurun" ise şer'î hakikatlerin şâriin vaz'ı ile gerçekleştiğini savundukları için söz konusu isimleri şer'î anlama hamlettiklerini ileri sürer.⁸⁹ Şer'î isimlerin mecaz olup şöhret bulduğuna dair Pezdevî ve Serahsî'nin görüşünü Bâkılânî'nin iddiasıyla aynı grupta değerlendiren İbnü'l-Hümâm, bu görüşü reddederek İbnü's-Sââtî gibi bu isimlerde yeni bir vaz' ve naklin gerçekleştiğini savunur. Görüşüne gerekçe olarak ise, sahâbenin şeriatın ıstılahları daha yerleşip şöhret bulmadan Hz. Peygamber'in zamanında şer'î isimleri anladıklarını ileri sürer.⁹⁰ Şu var ki onun, şâriin lafızların mânası üzerindeki tasarrufunu mecaz olarak niteleyen Debûsî, Pezdevî, Serahsî ve mütekellim usulcülerden Cüveynî ile Gazzâlî'nin, bu meselede söz konusu isimlerin lugavî anlamlarının devam ettiğinde ısrarcı olan Bâkılânî'yi takip ettikleri iddiası oldukça uzak bir yorum olup bizzat Bâkılânî'nin görüşleriyle çelişmektedir.

XV. asır Osmanlı usulcülerinden Molla Hüsrev (ö. 885/1480), hakikati dilde vazedildiği anlamda kullanılan lafız şeklinde ifade ettikten sonra bu vaz'ın dilin vâzı cihetiyle olabileceği gibi bunun dışındaki vâzı'lar ciheytle de gerçekleşebileceğini ifade ederek şâriin de vâzı' olduğunu ima etmiştir. Nitekim hakikatin lugavî hakikatlerin yanı sıra şer'î, örfî ve ıstılahî hakikatleri de kapsadığını ifade ederek şer'î isimleri açık bir şekilde hakikat olarak isimlendirmiştir. Ayrıca Sadrüşşerîa'nın açıklamasını devam ettirerek şer'î hakikatlerin menkul lafızlar olduğunu sarıh bir şekilde ifade eden Molla

87 İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, s. 164-65.

88 İbnü'l-Hümâm'ın ilk ifadesinde söz konusu isimlerin şer'î mânalara karinesiz delâleti hususunda usulcülerin ittifakı bulunduğunu ifade etmesine rağmen, sonradan Bâkılânî'ye göre bu isimlerin şer'î anlamlara ancak karineyle delâlet ettiğini belirtmesi iki ifadesi arasında bir çelişki olduğunu gösterir. Ayrıca İbnü'l-Hümâm'ın şer'î isimlerin şöhret bulan mecazlar olduğuna dair sonraki usulcülerin görüşünü İcî'nin yaptığı gibi, Bâkılânî'ye de nispet etmesi onun şer'î anlamlar kazandığı iddia edilen isimlerde lugavî hakikatin devam ettiğine dair ifadelerine aykırıdır.

89 İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, s. 165.

90 İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, s. 165.

Hüsrev, bu isimlerin bir cihetten hakikat diğer cihetten mecaz olduğunu savunur.⁹¹

Menkul lafzı, “dilde vazolunmadığı anlamda kullanımının, herhangi bir karine olmadan anlaşılacak şekilde daha yaygın olduğu ve vazolunduğu ilk anlamla yaygınlaşan anlam arasında bir münasebetin bulunduğu lafız” şeklinde tanımlayan Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1176/1762), bu tür isimleri Sadrüşşerîa ve Molla Hüsrev gibi iki farklı vaz' bakımından hem hakikat hem de mecaz olarak ifade ederek Sadrüşşerîa'nın açıklama tarzını devam ettirmiştir.⁹²

Hanefî usul tarihinde Mu'tezile'nin temel öncülleriyle uyumlu bir teori geliştirdikleri için Irak kaynaklı fukaha usul geleneğine yönelik eleştirileriyle bilinen ve Hanefî usulünü Mâtürîdî kelâm düşüncesinin öncülleriyle yeniden inşayı amaçlayan Semerkantlı usulcü Alâeddin Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'nin (ö. 539/1144),⁹³ Bâkılânî'nin aksine, nakli ve şer'î hakikatleri kabul etmesi dikkat çekicidir. Semerkandî, usul eserinde hakikatin ve mecazın kısımlarını açıkladığı bölümde hakikati lugavî, örfî ve şer'î şeklinde üçe ayırarak şer'î isimleri mecaz değil hakikat olarak gördüğünü açıkça ifade eder. Mu'tezile'ye yönelik tepkisine rağmen söz konusu meselede Bâkılânî'yi ve Eş'arî usul geleneğini eleştiren Semerkandî, “fukahadan ve kelâmcılardan ashâb-ı hadîs olanlar” şeklinde nitelediği Şâfî ve Eş'arî geleneği şer'î anlamlar kazanan isimleri lugavî hakikat kabul ettikleri için tenkit eder. Nitekim onlar lugavî anlamın devam ettiğini ancak şeriatla bu lugavî anlama şer'î bir şart veya mâna ilâve edildiğini savunmuşlardır. Semerkandî'nin belirli bir gruba nispet etmediği diğer bir görüş ise şer'î anlamda kullanılan bu tür lafızların şer'î hakikat haline gelmediğini ancak bu kullanımla mecaz haline geldiğini ifade eder.⁹⁴ Nispeti belirtilmeyen bu görüş, yukarıda gösterildiği şekilde şâriin tasarrufunu mecaz olarak ifade eden Cüveynî ile başlayıp Râzî ve takipçilerine kadar devam eden Eş'arî mütetekellim usulcülerine ait olmalıdır.

İsimlerde şâriin tasarrufunu vaz' şeklinde ifade etmekten çekinmeyen Semerkandî, öncesinde lugavî bir anlama vazedilse de edilmese de, şeriatla herhangi bir anlama vazolunan her lafzın şer'î isim olduğunu belirtir.

91 Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 111.

92 Hâdimî, *Mecâmiu'l-hakâik*, s. 10.

93 Semerkantlı Hanefî usulcülerin yorum nazariyesinde Irak kaynaklı fukaha usul geleneğine yönelik tenkitleri üzerine yapılan kapsamlı bir çalışma için bk. Sarıtaş, “Irak ve Semerkant Hanefî Meşâyihinin Lafızların Delâletiyle İlgili Yaklaşımlarının Mukayesesi”.

94 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 380.

Bâkullânî'nin ve Eş'arî usulcülerin aksine, naklin ve şer'î hakikatlerin varlığının "âmmenin (çoğunluk) görüşü" olduğunu iddia ederek çok sayıda lugavî ismin şer'î anlamda kullanıldığını ve bu isimlerin lugavî anlamının unutulup ilk olarak şer'î anlamın akla geldiğini ifade eder. Söz gelimi "salât" ismi lugatta dua anlamına gelmekle birlikte şeriatta belirli filleri ihtiva eden bir ibadet anlamında kullanılır olduktan sonra lugattaki anlamı akla gelmez olmuştur. Aynı şekilde dilde "artış" anlamına gelen zekât ismi, şeriatta nisap miktarı maldan farz olarak eda edilen ibadet anlamında kullanılmaya başladıktan sonra akla ilk olarak artış anlamı gelmez olmuştur. Semerkandî buna benzer daha başka örneklerin mevcut olduğunu söyler.⁹⁵

Semerkandî, naklin varlığını vaz' teorisindeki görüşlerinden hareketle ispat eder. Vaz'da lafız ile mâna arasında zatî ilişki bulunduğu iddiasını reddederek, lafzın anlama tayininin, vâzın gözettiği bir maslahata binaen onun ihtiyarı ile gerçekleştiğini savunur.⁹⁶ Buna göre, dilin vâzı bazılarının kabul ettiği gibi dili konuşanlar (erbâbü'l-luga)⁹⁷ dahi olsa, evvelemirde gözetilen maslahatın vahye dayalı olarak değişmesiyle, şâriin ihtiyarı ile ismin lugavî anlamdan şeriattaki anlama nakli mümkündür. Çoğunluğun görüşünde olduğu gibi, dilin vaz'ı şâri' tarafından gerçekleşmişse de; sonrasında şeriatta farklı bir anlamda kullanıldığında şâriin gözettiği ilk maslahatın değiştiği zarureten bilinir ve nakil câiz olur. Nitekim neshin cevazı için ileri sürülen bu delilin dilin nakli için de ileri sürülmesi ona göre mümkündür. Dili de şeriatin sahibinin vazettiği kabul edildiğinde dilin vaz'ı da hükümlerin kapsamına girer ve hükümlerde nesih kabul edildiği takdirde ismin ilk vazolunduğu anlamın da neshinin mümkün olduğu sonucuna varılır.⁹⁸

Semerkandî gibi "Mâverâünnehir'deki Hanefî-Mâtürîdî kelâm ekolünü" savunan Muhammed b. Abdülhamîd el-Üsmendî (ö. 552/1157), bu meselede Mu'tezile'nin savunduğu gibi, bir ismin şâri' tarafından ilk vazolunduğu anlamdan bir başkasına naklini mümkün görür ve şer'î hakikatlerin vâki olduğunu savunur. Mamafih isimlerin şer'î anlama nakli için Eş'arî kelâmcı-usulcülerin ileri sürdüğü şekilde lugavî anlamla şer'î anlam arasında herhangi bir mecaz ilişkisini gerekli görmeyerek lafzın şer'î anlamı kazanmasının

95 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 380-81.

96 Mu'tezilî Abbâd b. Süleyman es-Saymerî, lafızlarla mânaları arasında zatî bir ilişkiyi var saymaktadır (bk. Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 181).

97 Semerkandî'nin "erbâbü'l-luga" tamlaması ile dil bilginlerini kastetmesi zayıf ihtimaldir. Zira usul düşüncesinde dilin vâzının kim olduğu tartışması ele alınırken zikredilen görüşler arasında dilin vâzının dil âlimlerinin olduğu iddiası bulunmayıp dili vazedenlerin insanlar olduğuna dair iddia yer alır (bk. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 170; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 7-8; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, I, 181-82).

98 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 381.

başı başına şâriin vaz'ı olduğunu ifade eder.⁹⁹ Ayrıca üstü kapalı şekilde Bâkılânî'ye atıfta bulunarak, nakil görüşünün “kötü bir itikada (i'tikâdün kabîh) yol açacağı”na yönelik endişeyi haklı bulmadığını ifade eder. Nitekim o, önceden bir bildirme veya nassa mukârin bir açıklama ile şer'î anlamın sabit olması durumunda naklin kötü bir itikada kapı aralamasını mümkün görmeyerek, Bâkılânî ve benzer fikri savunanların Mu'tezile'nin kelâmî öncüllerini kabüle yönelik endişesini yersiz bulduğunu îmâ etmiştir.¹⁰⁰

Semerkandî'nin muasır olup onun gibi Mâtürîdî-Hanefî görüşleriyle bilinen Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî ise, hakikatin kısımlarını ele aldığı bölümde lugavî ve örfî hakikatlerin yanı sıra şer'î hakikatlerin de bulunduğunu açık bir şekilde ifade etmiş, şer'î hakikatlerin “reddi kâbil olmayan” bir hakikat türü olduğunu ileri sürmüştür. Bu tür isimlerin vazolunduğu lugavî anlamın işitildiğinde akla gelmeyecek şekilde ortadan kalktığını düşünen Lâmişî'nin bu görüşüyle nakli tamamıyla savunduğu anlaşılır. Nitekim ifadesine göre “salât” önceden dilde dua anlamına gelirken, şeriatın gelmesiyle birlikte artık belirli rükünleri ifade eder olmuştur.¹⁰¹

IV. Değerlendirme

Mu'tezile'nin dinî isimlerde savunduğu gibi şer'î isimlerde de nakil olduğu ve isimlerin lugavî hakikatin yanı sıra yeni bir hakikat kazandığı iddiası, Mu'tezile'ye ilk ciddi tenkitleri yönelten Eş'arî usul muhitinde IV. (X.) asırda tepkiyle karşılanmıştır. Bâkılânî bu tepkisel tavırla dinî isimlerde olduğu gibi şer'î isimlerde de şer'î anlama nakil iddiasını bütünüyle reddetmiş ve şer'î isimlerin lugat anlamlarının devam ettiğinde ısrar etmiştir. Teorik tutarlılık gereği bu tür isimlerin kazandığı yeni anlamlardaki farklılığı ârizî görmek suretiyle asıl anlamın değişmediğini savunmuştur. Ancak Bâkılânî her ne kadar söz konusu isimlerin lugat anlamının devam ettiğini iddia etse de, o da şer'î isimlerin taşıdığı anlamın farkındadır. Bu farkındalığı, lugat anlamın devamlılığını savunmakla beraber bu anlama bazı şer'î şartların ilâve edildiğini kabul etmesinde görmek mümkündür. Şu var ki Mu'tezile ile Ehl-i sünnet kelâmının canlı bir fikrî rekabet içinde bulunduğu dönemde yaşayan Bâkılânî, şer'î isimlerin kabulünün itikadî anlamlar ihtiva eden dinî isimlerin de kabulüne kapı aralayacağı endişesiyle söz konusu isimlerin şer'î anlamlarını lugat anlamıyla sıkı bir şekilde irtibatlandırmaya hatta özdeşleştirilmeye çalışmıştır. Nitekim Mu'tezile'nin tevillerine yönelik kelâmî endişeye

99 Üsmendî, *Bezlü'n-nazar*, s. 21-22.

100 Üsmendî, *Bezlü'n-nazar*, s. 23-24.

101 Lâmişî, *Kitâb fi Usûl'l-fıkh*, s. 42-43.

dayanan bu düşüncenin sonraki Eş'arî usulcülerin pek çoğunda ilk anlamla şer'î anlam arasında mecaz irtibatı kurma şeklinde devam ettiği görülür.

V. (XI.) asrın ikinci yarısından sonra Mu'tezile'nin siyasî ve toplumsal destekten mahrum kalması ve mâruz kaldığı eleştirilerle fikrî anlamda zayıflaması, ayrıca Ehl-i sünnet kelâmcılarının felsefe gibi yeni entelektüel hasımlarla yüzleşmek durumunda kalması; Bâkılânî sonrası Eş'arî kelâmının Mu'tezile'ye yönelik tepkilerinin hafiflemesiyle neticelenmiştir. Nitekim Bâkılânî'nin halefleri olan Eş'arî mütekellim usulcüler söz konusu isimlerin şeriatla kazandıkları bu yeni anlamların bütünüyle reddinin kendilerini zor durumda bırakacağını farketmişler ve şâriin bu isimlerin anlamlarını belirleme hususunda tasarrufta bulunduğunu kabul etmişlerdir. Fakat bu tasarrufun ne şekilde olduğunda ihtilâf etmişlerdir. Usulcülerin bir kısmı dinî isimlerle şer'î isimler arasını ayırıp ilkin reddederek şer'î hakikatleri kabul ederken, bir grup usulcü ise şer'î isimlerin kazandığı bu yeni anlamların mecaz kullanımın şöhret bulmasıyla sabit olduğu yönünde açıklama geliştirmişlerdir. Hatta bahsi geçen ikinci gruptan Fahreddin er-Râzî gibi usulcüler naklin gerçekleşmesi için mecaz yollu tasarrufu şart görerek nakli aynı zamanda bir vaz' şeklinde ifade etmişlerdir. Mâmâfih iki grup da Mu'tezile ile aralarına mesafe koymakla beraber Mu'tezile gibi şeriatın bu isimler üzerindeki tasarrufunu kabul etmişlerdir. Dolayısıyla usul düşünce tarihinde Bâkılânî'nin şâz kalan görüşü bir tarafa bırakılacak olursa, usulcülerin hemen hepsinin, her ne kadar tasarrufun keyfiyetine dair önerileri değişse de, belli isimlerin şâriin tasarrufuyla ilk vazoldukları anlam dışında yeni anlamlar kazandığı hususunda müttefik olduğu söylenebilir. Öyle ki Hanefilik içinde Mu'tezile'den etkilendiği için fukaha usul geleneğini tenkit eden Mâtürîdî usulcüler Semerkandî ve Lâmişî dahi Bâkılânî'nin nakle karşı çıkan görüşüne muhalefet etmiştir.

Bibliyografya

Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, haz. Abdullah Mahmûd M. Ömer, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1418/1997.

Abdülkâhir el-Cürçânî, *Esrârü'l-belâğa*, haz. Mahmûd M. Şâkir, Cidde: Dârü'l-medenî, t.y.

Âmidî, Seyfeddin, *el-İhkâm fî usûl'l-ahkâm*, I-IV, Riyad: Dârü's-süme'yî, 1424/2003.

Attâr, Hasan b. Muhammed, *Hâşiyetü'l-Attâr alâ Cem'î'l-cevâmi'*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, t.y.

- Bâkullânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, haz. Abdülhamîd b. Ali Ebû Züneyd, I-III, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/1998; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 11-164.
- Bâkullânî, *Temhîdül-evâil ve telhîsü'd-delâil*, haz. İmâdüddin Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1407/1987; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 5-21.
- Bedir, Murteza, "Klasik Hanefî Fıkıh Teorisinin Hikâyesi", *İslâm ve Klasik*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2008, s. 79-93.
- Bezvâvî, *Minhâcül-vüsûl*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2006.
- Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, haz. Uceyl Câsim en-Neşemî, I-IV, Küveyt: Vizâretü'l-Evkâf veş-şuûni'l-İslâmiyye, 1414/1994.
- Cüveynî, İmâmül-Haremeyn, *el-Burhân fi usûli'l-fıkh*, haz. Abdülazîm ed-Dîb, Devha: Câmîatü Katar, 1399.
- Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2006, XXXI, 391-401.
- Debûsî, *Takvîmül-edille fi usûli'l-fıkh*, haz. Halîl Muhyiddin el-Meys, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1428/2007.
- Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*, haz. M. Hamîdullah, I-II, Dimaşk: el-Ma'hedü'l-ilmî el-Fransî lî'd-dirâsâti'l-Arabiyye, 1384-85/1964-65.
- Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fıkh*, haz. Tâhâ Câbir el-Alvânî, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1412/1992.
- Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, haz. Hamza b. Züheyr Hâfız, I-IV, Cidde: eş-Şeriketü'l-Medîneti'l-münevvere li't-tıbaa ve'n-neşr, t.y.
- Gimaret, Daniel, "Mu'tazila", *Encyclopaedia of Islam (new edition)*, Leiden: Brill, 1993, VII, 783-793.
- Gölcük, Şerafettin, "Bâkullânî", *DİA*, 1991, IV, 531-535.
- Hâdimî, Ebû Saîd, *Mecâmiu'l-hakâik*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308.
- Hodgson, Marshall, *The Venture of Islam*, I-III, Chicago: The University of Chicago Press, 1977.
- İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü Münteha's-sûl ve'l-emel fi ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, haz. Nezîr Hamâdû, I-II, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006.
- İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi usûli'l-fıkh*, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1351/1932.
- İbnü's-Sââtî, Muzafferüddin, *Nihâyetül-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl: Bedîu'n-nizâm el-câmi' beyne kitâbi'l-Bezdevî ve'l-İhkâm*, haz. Sa'd b. Garîr b. Mehdî es-Sülemî, I-II, Mekte: Câmîatü Ümmî'l-kurâ, 1418-19.
- İcî, Adudüddin, *Şerhu'l-Adud alâ Muhtasari'l-Munteha'l-usûli*, nşr. Fâdî Nasîf - Târîk Yahyâ, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421/2000.
- İltaş, Davut, *Fıkıh Usûlünde Mütেকellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2011.
- İltaş, Davut, "Fıkıh Usulü Yazımında "Kelamcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi Ayırmaşmasının Mahiyeti Üzerine", *Bilimname*, 17 (2009): 65-95.

- Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, haz. Abdülkerim Osman, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1417/1996.
- Karâfi, Şehâbeddin, *Nefâisü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*, haz. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali M. Muavvaz, I-IX, Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1418/1997.
- Karâfi, Şehâbeddin, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, haz. Tâhâ Abdürraûf Sa'd, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 1414/1993.
- Koloğlu, Orhan Şener, *Kelâm Tarihine Giriş*, Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- Lâmişî, *Kitâb fi usûli'l-fikh*, haz. Abdülmecîd Türkî, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1995.
- Madelung, Wilfred, "The Spread of Maturidism and the Turks", *Biblos (Coimbra)*, 46 (1970): 109-168.
- Mahallî, *el-Bedrût-tâli' fi halli Cem'î'l-cevâmi'*, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâsirûn, 1426/2005.
- Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik, 2012.
- Merçil, Erdođan, "Büveyhiler", *DİA*, 1992, VI, 496-500.
- Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûliş-şerâyi'*, I-II, İstanbul: Matbaatü Yahya Efendi, 1289.
- Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1321.
- Özen, Şükrü, "Ehl-i Sünnet Usûl-i Fıkhının Teşekkülünde Kelâmî Tartışmaların Rolü", *Tarihte ve Günümüzde Ehl-i Sünnet*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Pezdevî, Ebü'l-Usr, *Usûl*, Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* içinde, haz. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, I-IV, Beyrut: Dârü'l-kütüb'l-ilmiyye, 1418/1997.
- Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh şerhu't-Tenkîh*, Teftâzânî, *et-Telvîh fi keşfi hakâiki't-Tavzîh* içinde, haz. Adnân Derviş, Beyrut: Dârü'l-Erkam, t.y.
- Sarıtaş, Murat, "Irak ve Semerkant Hanefî Meşâyihinin Lafızların Delâletiyle İlgili Yaklaşımlarının Mukayesesi" (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Semerkandî, Alâeddin, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, haz. M. Zekî Abdülber, Devha: Metâbiu'd-Devhati'l-hadîse, 1404/1984.
- Serahsî, *el-Usûl*, haz. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, I-II, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1414/1993.
- Sirâceddin el-Urmevî, *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*, haz. Abdülhamîd b. Ali Ebü Züneyd, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408/1988.
- Sübki, Tâceddin, *Cem'u'l-cevâmi'*, haz. Abdülmün'im Halîl İbrâhim, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1424/2003.
- Şirâzî, Ebü İshak, *Şerhu'l-Lüma'*, haz. Abdülmecîd Türkî, I-II, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1408/1988.

- Teftâzânî, *et-Telviḥ fi keşfi hakâiki't-Tavzîh*, haz. Adnân Dervîş, Beyrut: Dârü'l-Erkam, t.y.
- Urmevî, Tâceddin, *el-Hâsil mine'l-Mahsûl fi usûli'l-fikh*, haz. Abdüsselâm Mahmûd Ebû Nâcî, Bingazi: Câmîatü Karyunus, 1994.
- Üsmendî, *Bezlû'n-nazar fi'l-usûl*, haz. M. Zekî Abdülber, Kahire: Mektebetü dâri't-türâs, 1412/1992.
- Weiss, Bernard G., *The Search for God's Law: Islamic Jurisprudence in the Writings of Sayf al-Din al-Amidî*, Salt Lake City: University of Utah Press, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Fûrek", *DİA*, 1999, XIX, 495-498.
- Yurdağür, Metin, "Kâdî Abdülcebbar", *DİA*, 2001, XXIV, 103-105.

The Conduct of the Shâri' on the Meanings of Nouns: The Issue of *al-Ḥaqā'iq al-Shar'iyya* in the Muslim Theological and Hanafi Legal Theories

The linguistic imaginations of Islamic legal theoreticians are centered on the theory of assignation (*wad'*). The term *wad'* refers to assigning a meaning to a noun, or, as more classically called, an expression. The literal meaning of an expression in language refers to the truth (*ḥaqīqa*) whereas its usage in another meaning, in some sense connected to the original meaning, refers to the figurative/metaphorical meaning. Theoretical jurisprudential literature has debated whether the literary meaning of an expression changes by the conduct of the Shâri' and, if so, whether jurists can use the term *al-ḥaqīqa al-shar'iyya* (legal truths) as a kind of truth for the nouns that are argued to have acquired different meanings. Some Mu'tazili theoreticians argue that the Shâri' assigned legal and theological meanings to some nouns by divorcing them from their literal meanings and referring to the nouns transferred to legal meanings as *al-ḥaqīqa al-shar'iyya* and some of the nouns transferred to theological meanings as religious truths. The Mu'tazili theoreticians use the term transference (*naql*) for describing the process of assigning new meanings to certain nouns in addition to their literal meanings. By employing certain nouns whose meanings the Shâri', as they argue, transferred to new theological meanings — such as belief (*imān*), sinfulness (*fiṣq*) and unbelief (*kufr*) — they ground the theory of *al-manzila bayn al-manzilatayn*, used for great sinners (*murtakib al-kabira*), in order to identify their dubious state of being believers or unbelievers. During the fourth/tenth century, witnessing ongoing ideological debates between the Mu'tazili and Ash'ari theological schools, al-Qādi al-Bāqillāni formulates the Ash'ari school's theoretical framework. Considering that the usage of *al-ḥaqīqa al-shar'iyya* could pave the way for the possibility of religious nouns that include theological meanings, he tries to identify these nouns with their literal meanings. Therefore, he insists the nouns have not been transferred and their literal meanings continue to exist.

By the second half of the fifth/eleventh century, the Mu'tazili school lost its dominance and new challenges to Sunni theology, such as philosophy and esotericism, began to appear. Al-Bāqillānī's resistance to the arguments of *al-haqīqa al-shar'iyya* transference evolved into a lighter emphasis among Ash'arī theologians and theoreticians. Therefore, some Ash'arī theologians and theoreticians criticized al-Bāqillānī's rigid attitude and accepted the conduct of the Shāri'. By the seventh/thirteenth century, almost all Ash'arī theologians and Hanafi theoreticians adopted the view of legal nouns as a kind of truth. Among them, al-Juwaynī and his student al-Ghazālī state that the conduct of the Shāri' on expressions occurs metaphorically and this metaphorical usage gains wide-circulation. A century later, al-Rāzī (d. 606/1210), like his predecessors, adopts the metaphorical conduct of the Shāri' as well as calls legal nouns among the kinds of truth and accepts the transference to legal meanings. However, unlike the Mu'tazili school, he underlines the necessity to have an affinity at the transference between the literal meaning and the new meaning. A half-century later, Ibn al-Ḥāḥib (d. 646/1249) does not accept the metaphorical conduct of the Shāri' but adopts completely *al-haqīqa al-shar'iyya* by distinguishing religious and legal truths and calls the conduct of the Shāri' on expressions as assignation (*wad'*). Several Ash'arī theologian-theoreticians such as Tāj al-Dīn al-Subkī (d. 771/1370), Jalāl al-Dīn al-Maḥallī (d. 864/1459) and Ḥasan b. Muḥammad al-'Attār (d. 1250/1834) follow Ibn al-Ḥāḥib on accepting *al-haqīqa al-shar'iyya* totally.

In this article, I examine the Hanafi theoretical literature in three distinct lines by following the cross-references and continuities in ideas among the legal theoreticians. The first is the Hanafi-jurist tradition that follows the classifications and methodology of al-Dabūsī's *Taqwīm al-adilla*; the second one is the tradition that combines Hanafi theoretical perspective with theologian methodology; and the third one is Hanafi-Māturīdī theoretical tradition that builds jurisprudential methodology on the basic premises of Māturīdī theological school. Al-Jaṣṣās (d. 370/981), a Hanafi jurist who is known for his close connection to the Mu'tazili school, openly accepts that the Shāri' assigns new meanings on nouns. Later, some Hanafi jurists such as al-Dabūsī (d. 430/1039), al-Sarakhsī (d. 483/1090) and al-Pazdawī (d. 482/1089) describe the conduct of the Shāri' on nouns only metaphorically and argue, just like in the theological tradition, that metaphorical usages of nouns have more circulation. Ṣadr al-Sharī'a (d. 747/1346), a scholar of Hanafi-jurisprudential tradition, calls these nouns as kinds of truth. Maintaining two aspects of explaining the issue, al-Qarāfī (d. 684/1285), argues that when one takes into consideration the literal meanings of a noun, its literal meaning corresponds to the truth while its legal meaning becomes the metaphorical meaning; and when one takes into consideration the legal meaning of a noun, its legal meaning corresponds to the truth while its literal meaning becomes the metaphorical meaning. Some Hanafi jurists following the combined tradition (such as Ibn al-Sā'ātī and Ibn al-Humām) and Māturīdī-Hanafi theoreticians accept the transference of legal meanings as a whole and call the nouns transferred to these meanings *al-haqīqa al-shar'iyya*.

In this article, I will first examine some aspects of the concepts related to *al-haqīqa al-shar'iyya* in a historical and intellectual context. Then, by a close

reading of the classical works of theologians and Hanafi legal scholars, I will try to show how the argument evolved from total denial of *al-haqîqa al-shar'iyya* (after al-Bâqillânî) into a gradual acceptance in almost all Sunni traditions (especially starting with al-Juwaynî). My objective is to outline the landmarks concerning the ideas on the conduct of the Shâri' on the meanings of nouns by pointing particularly to al-Bâqillânî and, after him, certain theologians and Hanafi jurists. I aim to highlight the changes in ideas in their proper intellectual and historical contexts.

Key words: al-Bâqillânî, *haqîqa-majâz*, transference of expressions, *al-haqîqa al-shar'iyya*, Muslim theologians, Mu'tazila, Hanafi legal theorists.

